

ექ. თაყაიშვილი

E. TAKÄICHVILI

ქვეყნობრივი

მუსკოლთა

კოლა-ოლთისში & ჩანგლიში

1907 წელს

EXPÉDITION ARCHÉOLOGIQUE

en KOLA-OLTHISSI et en TCHANGLI

(9)

PARIS
პარიზი,
1988.

819

არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა - ოლთისში

და

სოფელ ჩანგლში 1907 წელს.

წინასიტყვაობა

ადგილები, რომელნიც ერგო რუსეთს ოსმალეთისაგან ბერ-
ლინის ტრაქტატის ძალით 1878 წელს, რუსის მთავრობამ გაპყო ორ
ადმინისტრაციულ ოლქად, ყარსისა და ბათუმისა. ყარსის ოლქს შე-
ადგენდა ოკრუგები ყარსისა, ყალიზმანისა, არდაგანისა და ოლთი-
სისა. ისტორიულად და ეთნოგრაფიულად ყარსის და ყალიზმანის
ოკრუგები ეკუთვნოდა სომხეთს, არდაგანის და ოლთისის საქართ-
ველოს. ოლთისის ოკრუგი ხელოვნურად იყო მიწერილი ყარსის
ოლქზე, გეოგრაფიულად ის უნდა შესულიყო ბათუმის ოლქში, ვი-
ნაიდან ის მოქცეულია ჭოროხის შემდინარე ოლთისის წყლის არე-
მარეში, და ჭოროხი ეკუთვნის შავი ზღვის ბასეინს, ხოლო ყარსის
სხვა ოკრუგები ეკუთვნიან კასპიის ზღვის ბასეინს. არდაგანის ოკ-
რუგი, რომელიც მდებარეობით წარმოადგენს ზეგანის პლატოს, გა-
ყოფილი იყო უჩასტკებად: ჩილდირისა (რუსულად: ჩალდირისა),
არდაგანისა, გელისა და ფოცხოვისა. პირველი სამი უჩასტკა მდე-
ბარეობს მტკერის ზემო წელზე, ხოლო ფოცხოვის უჩასტკა ფოც-
ხოვის წყალზე. ეს უჩასტკაც ხელოვნურად იყო მიწერილი არდაგა-
ნის ოკრუგზე, ვინაიდან გეოგრაფიულად ფოცხოვი სრულიად არ
შეადგენს არდაგანის ზეგანის პლატოს ნაწილს, არამედ ეკუთვნის
ახალციხის ტერასას, შეიცავს ფოცხოვის წყლის ბასეინის ნაწილს.
ამ ბასეინს შეადგენენ, გარდა ფოცხოვის წყლისა, მისი შემდინარენი,
რომელთა შორის უმთავრესი არიან წურწყაბის წყალი, შუა წყალი,
ჯაყის წყალი და ქობლიანის წყალი; სიგრძე ფოცხოვის წყალისა
არის 70 ვერსი. ამათგან ყარსის ოლქში შედიოდა 30 ვერსი, ხოლო
დანარჩენი ეკუთვნოდა და ახლაც ეკუთვნის ახალციხის მაზრას.
ფოცხოვის წყალი ერთვის მტკვარს 7 ვერსის ქვემოლ ქალაქ ახალ-
ციხისა. ყველა ზემო აღნიშნული ადგილები არდაგანის ოკრუგისა,
ახალციხის მაზრასთან ერთად, რომელიც შეადგენდა ძველ სამცხეს,
და ახალქალაქის მაზრასთან, რომელიც შეადგენდა ვიწრო მნიშე-

ნელობით ჯავახეთს (1), და მთელი ბასეინი ქოროხის მდინარის საერთოდ ძველად წარმოადგენდა ზემო ქართლს ანუ მესხეთს. ხოლო მე-13 საუკუნიდან, როცა აქ დამყარდა უფლება სამცხის ათაბაგებისა ჯავახეთსა სახლისა, ეს მხარე ცნობილი იყო სამცხე-საათაბაგოდ. კერძოდ მთელი არდაგანის ოკრუგი შეიცავდა 5.644 კვადრატულ კილომეტრს, ხოლო მისი მოსახლეობა ჩვენს დროს უდრიდა 84.257 სულს (2); უმრავლესობას შეადგენდენ გამაჰმადიანებული ქართველები, მესხები (3), დანარჩენს ჭურთები, კარაპაპახები, თურქმენები, სომხები და რუსები.

არდაგანის ოკრუგის ძეგლები, სახელდობრ ჩილდირის და არდაგანის უჩასტკებისა, და ნაწილი ოლთისის ოკრუგისა, ბანა (ეხლა პენიაკი) და მისი არემარე გამოკვლეული იყო ჩემ მიერ 1902 წლის ექსპედიციის დროს მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების დავალებით; შეკრებილი მასალა უკვე გამოცემულია ამავე საზოგადოების მიერ (იხ. „მატერიალი პო არხეოლოგიი კავკაზა“, ტ. XII).

მეორე ექსპედიცია ჩემ მიერ მოწყობილი იყო იმავე საზოგადოების დავალებით 1907 წელს. ამ ექსპედიციის მიზანი იყო გამოკვლეულია ძეგლები კოლასი (გელის უჩასტკის არდაგანის ოკრუგისა) და დაგვემთავრებია გამოკვლევა ოლთისის ოკრუგის ძეგლებსა; აგრეთვე გვენახა და შეგვესწავლა ჩანგლის ეკლესია, ყალიზმანის მახლობლად.

ექსპედიციაში მონაწილეობის მისაღებად მოვიწვიეთ სამოქალაქო ინჟინერი ანატოლი ნიკოლოზის ძე კალგინი და მოხალისე ფოტოგრაფი, თბილისის მეორე საჯარო გიმნაზიის ფრანგული ენის მასწავლებელი ედუარდ კარლოს ძე ლიოზენი. ა. ნ. კალგინმა დაზომა და ე. კ. ლიოზენმა ფოტოგრაფიულად გადმოიღო ყველა ასე თუ ისე საყურადღებო ნახული ძეგლები.

ჩვენი სვლის გეზი (მარშრუტი) ასეთი იყო: თბილისიდან ყარსი; ყარსიდან ბულა-ტაბის ზეკარით ნიკომი კოლაში (გელის უჩასტკაში); კოლას მოვლის შემდეგ გადავეშვით ავუნდირის ზე-

1) ვამბობთ ვიწრო მნიშვნელობით, ვინაიდან ვრცლად ბატონიშვილი ვახუშტი ჯავახეთს აკუთვნებს გარდა ახალქალაქის მახრისა, არტაანს (არდაგანს), კოლას და ერუშეთს.

2) ამათში მაჰმადიანები იყვნენ 54.203.

3) აქ კიდევ უნდა ვიქონიოთ სახეში, რომ რუს-თათართა ომის შემდეგ 1877 - 1878 წლებისა არდაგანის ოკრუგიდან სათათრეთში გადასახლდენ 22.743 სული მცხოვრები.

კარით ოლთისის ოკრუგში. პირველად დადგეჭით საფოსტო სადგურში, კოლორში; აქედან მოვიარეთ მახლობელი ადგილები და ბანას არემარეტ. შემდეგ გავჭერდით ქალაქ ოლთისში; იქიდან გავემგზავრეთ სოფელ ოლორში; ოლორის უჩასტკის მოვლის შემდეგ დაებრუნდით ოლთისში. აქედან განზრახვა გექონდა ჩავსულიყავით ნარიმანში და იქიდან აეყოლოდით ცხენებით რუს-ოსმალთა საზღვარს სარაყამიშამდის, შემდეგ გვენახა ჩანგლი და მივსულიყავით ყარსში, მაგრამ ექსპედიციის წევრები კალგინი და ლიოზენი ავად გახდნენ მალარიით ოლთისში და ცხენებით მგზავრობა აღარ შეეძლოთ, ამიტომ ეს რაიონი უნახავი დაგვჩა. იძულებული გავხდით ოლთისიდან ტელეგრაფით დაგვებარება ყარსიდან ეტლი და დაებრუნებულყავით ყარსში. ხოლო ყარსიდან მაინც შევსძელით ჩანგლში გამგზავრება და ჩანგლის ეკლესიის გაშინჯვის შემდეგ დაებრუნდით უკან ყარსში და ყარსიდან თბილისში. ჩვენი ექსპედიცია გაგრძელდა 1 ივლისიდან 20 აგვისტომდის.

შეკრებილი მასალა უნდა გამოსულიყო მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების „მატერიალ“-ებში, მსგავსად მე-12 ტომისა, რომელშიაც დაიბეჭდა ჩვენი პირველი ექსპედიციის შედეგები, მაგრამ ინჟინერმა კალგინმა ვერ მოიცალა გეგმების დასამზადებლად და მასალა დროზე ვერ მივაწოდეთ საზოგადოებას. ბოლოს რევოლუციის დროს დამხადდა გეგმები. ამითში ვაჩი-ძორის და ბობოსგირის ნახაზები დამზადებულია თვით კალგინის მიერ, ტაოსკარის თავიტაძრის ნახაზები ხუროთმოძღვრის კერნის მიერ, ჩანგლის ეკლესიის ნახაზები ხუროთმოძღვრის რიაბოვის მიერ, ხოლო ყველა დანარჩენი გეგმები და ნახაზები შესრულებულია ტეხნიკოსი გ. ებრაელიძის მიერ ანატ. კალგინის ხელმძღვანელობით. ამ მასალას დაემატა შემდეგ ბევრი სხვა გეგმები, ნახაზები და მასალები, რომელნიც იყო შედეგი ჩვენი ექსპედიციებისა საქართველოს სხვა და სხვა მხარეებში. შესაძლო გახდა გამოფენის მოწყობა ძველი ქართული ხუროთმოძღვრობისა; გამოფენა გამართული იყო საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მიერ 1920 წელს თბილისის სამხატვრო გალერეიაში, რამაც დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა საზოგადოებაზე. ქართული კატალოგი გამოფენისა შედგენილი იყო ჩემ მიერ, ხოლო რუსული დიმიტრი გორდევის მიერ. კატალოგებში მოყვანილია მოკლე ცნობები გამოფენილ ძეგლთა შესახებ და დაწერილებით ნაჩვენებია ავტორები, რომლებმაც გეგმები და ნახაზები შეასრულეს, რა თქმა უნდა, ა. კალგინის დაზომვის მიხედვით. დროთა ვითარების გამო (ომი, რევოლუცია, უსახსრობა,

ტენიკურ საშუალებათა უქონლობა) ექსპედიციების დროს დაგროვილი მასალების დასტამბვა და სურათების ალბომების გამოცემა შეუძლებელი შეიქმნა. იმ დროს თბილისში ერთად ერთი ცინკოგრაფია მუშაობდა; იმის საშუალებით განვიზარახეთ პირველ ხანად მარტო ზოგიერთი გეგმების გამოცემა, რომელთა დამზადება დაკავშირებული და გამოწვეული იყო ჩვენს არქეოლოგიურ მოგზაურობა-ექსპედიციებთან. გამოცემა იკისრა ქართული უნივერსიტეტის საბჭომ. სათაური უნდა ყოფილიყო: „ალბომი ე. თაყაიშვილის არქეოლოგიურ ექსპედიციებისა. გეგმები ძეგლებისა“. კლიშეები სულ დამზადებული იყო, როდესაც თებერვლის დამლევს 1921 წ. ჩვენ საზღვარგარედ წამოსვლა მოგვიხდა. შემდეგ 1924 წელს ალბომი გამოსცა უნივერსიტეტმა და ჩვენის ნებადაურთველად სათაური შეუცვალა და წინასიტყვაობა დაურთო, რომელიც, სამწუხაროდ, ზოგ რამეში არ შეეფერება სინამდვილეს, მაგრამ ჩვენი უნივერსიტეტისადმი პატივისცემა მავალებს ამ ყამად არ შეეფხო ამ საკითხს, მით უმეტეს, რომ შეიძლება, ეს ყველაფერი დროთა ვითარების გამო იყოს გამოწვეული. ალბომში სულ 80 ტაბულაა, ხოლო რიცხვი სურათებისა უდრის 137. ჩვენი 1907 წლის ექსპედიციის გეგმები და ნახაზები მოქცეულია ალბომში მე-12—35 ტაბულებზე და შეიცავენ 40 სურათს; სამწუხაროდ, არ არის მიღებული ელემენტარული რიგი ალბომით სარგებლობისა; ტაბულებზე სურათები არც ციფრების რიგით არის აღნიშნული, არც ანბანის; სათაურში რიგი ლათინურის ასოებით არის ნაჩვენები და მკთხველმა თვით უნდა გამოარკვიოს, რომელი ანბანი რომელ სურათს უდრის, როცა ტაბულაზე რამოდენიმე სურათია მოთავსებული, ეს არც ისე ადვილია. ზოგჯერ გეგმები არეულია; ერთი რაიონის ძეგლის გეგმა მეორეშია გადატანილი, ერთი სახელი მეორესთვისაა მიკუთვნილი. მაგალითად მე-26 ტაბულაზე წარმოდგენილია 6 სურათი: **a** არის კოსორის მღვიმის ეკლესიის გეგმა და არა ბანას მახლობელი მღვიმის ეკლესია და მღვიმეების გეგმა, როგორც ნაჩვენებია სარჩევში, **b** არის გეგმა მღვიმის დარბაზისა ოლთისის ციხეში და არა ოთხ-აფსიდიანი ეკლესიის გეგმა ბანას მახლობლად, **c** არის ოთხ-აფსიდიანი ეკლესიის გეგმა ბანას მახლობლად და არა კოსორის მღვიმის ეკლესიის გეგმა, **d** არის მღვიმის ეკლესიის და მღვიმეების გეგმა ბანას მახლობლად აღმოსავლეთით და არა ოლთისის ციხის ექვს-აფსიდიანი ეკლესიის გეგმა, **e** არის ოლთისის ციხის მღვიმის დარბაზის განაკვეთი და **f** არის ოლთისის ციხის ექვს-აფსიდიანი ეკლესიის გეგმა და არა ოლთისის ციხის მღვიმის დარბაზის გეგმა, რო-

გორც ნაჩვენებია სარჩევში. ერთის სიტყვით, ამ ტაბულაზე მარჯვნივ არის კოსორის მღვიმის ეკლესიის გეგმა, მის ქვემოლ მღვიმის ეკლესიის და მღვიმეების გეგმა ბანას აღმოსავლეთით; მარცხნივ ამ ტაბულაზე არის ოლთისის ციხის მღვიმის დარბაზის გეგმა; მის ქვემოლ განაკვეთი ამ დარბაზისა და სულ ბოლოს გეგმა ოლთისის ეკლესიისა. მე-28 ტაბულაზე: **a** არის გეგმა ოკამის ეკლესიისა კოლაში და არა ტაოსკარის პატარა ეკლესიისა, როგორც ნაჩვენებია სარჩევში, **b** არის ძველი ეკლესიის გეგმა ოლთისში, ხოლო **c** არის ტაოსკარის პატარა ეკლესიის გეგმა და არა ოკამისა, როგორც ნაჩვენებია სარჩევში. მე-25 ტაბულაზე ასო **g**-ით აღნიშნულია სარჩევში კობის ეკლესიის გეგმა, მაგრამ ეს არის გეგმა პერტუსის ეკლესიისა. შემდეგ ალბომში არ არის სრულიად შეტანილი, სამწუხაროდ, ტაოსკარის ეკლესიის აღმოსავლეთის ფსაღის სურათი, რომლის კლიშე ჩემს დროს დამზადებული იყო. ეს ნახაზი აღნიშნულია ხუროთმოძღვრების გამოფენის კატალოგშიც № 126-ის ქვეშ. არ არის შეტანილი ალბომში აგრეთვე გეგმა ეკლესიისა ბოლნის-კაპანაკჩის მახლობლად, თუმცა ამის კლიშეც მზად იყო, მაგრამ ეს არ არის სავალალო. ვინაიდან მისი გეგმა და აღწერილობა გამოცემული აქვს დ. ჩუბინაშვილს „ზრისტიანსკი ვოსტოკ“-ში, ტ. V, 217—220. ამ შესწორებებით ჩვენ ვუჩვენებთ წინამდებარე გამოცემაში ხსენებული ალბომის ნახაზებს. მაგრამ მანამ ცნობების მოყვანას შევეუდგებოდეთ. ჩვენ ზნეობრივ მოვალეობად მიგვაჩნია ჩვენი უღრმესი მადლობა გამოუცხადოთ ინჟინერს ანატოლი ნიკოლოზის ძეს კალგინს, რომელმაც დიდი ხალისით შეეგება ჩვენს ექსპედიციაში მონაწილეობის მიღებას და დიდი შრომა გასწია დასახული მიზნების მისაღწევად. აგრეთვე დიდის მადლობით და პატივისცემით უნდა მოვიხსენიოთ აწ განსვენებული ედუარდ კარლოს ძე ლიოზენი, რომელიც ყოველ ღონეს ხმარობდა ჯეროვანად გადმოელო ნახული ძეგლები. ის ამავე დროს დიდი მოყვარული იყო ქართული ენისა, ქართული ზმნების პარადიგმებიც გამოსცა ლითოგრაფიის საშუალებით. რიცხვი გადაღებულ ფოტოგრაფიებისა უდრიადა 100. სამწუხაროდ, ეხლა ხელთ არა მაქვს ყველა ჩვენი ექსპედიციის ფოტოგრაფიული სურათები, მაგრამ უმთავრესი ძეგლების სურათები მომეპოვება. ამას გარდა დიდ მადლობას ვუცხადებთ ბ-ნს დავით ვასილის ძეს ქუთათელაძეს, რომელიც ერთხანად „პოლატნოი ინსპექტორი“ იყო ოლთისში და გვეპატიებოდა მოგვეწყო ექსპედიცია ოლთისის ოკრუგში, ხოლო მის იქ ყოფნის დროს ეს არ მოხერხდა, მაგრამ მან შეგვიდგინა რუკა

ოლთისის ოკრუგისა, აღნიშნით, თუ სად მოიპოვებოდა ნანგრევები ციხეებისა, დაბებისა და ეკლესიებისა. ამან დიდად შეგვიწყო ხელი. ვარდა ამისა მანვე თავის ხარჯით გამოგვიგზავნა თბილისში ოლთისის ციხის ეკლესიის ნანგრევებისაგან ოთხკუთხედი გათლილი ქვა სვეტის ნაწილითურთ, რომელზედაც ის ყოფილა დაშენებული. საყურადღებო წარწერა ამ ქვისა მოყვანილია ქვემოდ ოლთისის ციხის ეკლესიის აღწერაში.

თაზი I

კოლა

კოლა ანუ კოლას ხევი არის სათავე მდინარე მტკვარისა. თათრები ამას უწოდებენ გელ, ხოლო რუსების დროს ეს შეადგენდა გელის უჩასტკას არდაგანის ოკრუგისა. ტერიტორია ამისი უდრის 1898 კვადრატულ კილომეტრს. ეს არის უზარმაზარი ჩაღრმავება ანუ ქვაბური, სახე აქვს ტოლფერდი სამკუთხედისა, რომლის განიერი ფუძე ჩრდილოეთისაკენ მდებარეობს, ხოლო მწვერვალი სამხრეთისაკენ. ზედაპირი მისი წარმოადგენს ვაკეს, რომელიც ამალღებულია ზღვაზე 6.500 ფუტით. შუაში პატარა მალღობი ახლავს, რომელზედაც გაშენებულია სოფელი ოკამი, ადმინისტრაციული ცენტრი გელის უჩასტკისა. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, რომლის შესახებ ბატონიშვილი ვახუშტი სწერს: „ხოლო არტანისა და კოლის საზღვარს ზეით, მტკვრის კიდის დასავლით არს მცირე ქალაქი კოლა, და ზის აწ ფაშა კოლის, და უწოდებენ კოლის ფაშას“ (იხ. ვახ. გეოგრ. ბროსსეს გამოცემა, გვ. 106). მთებიდან, რომლებითაც შემოზღუდულია კოლას ქვაბური, აუარებელი წყაროები გამოდის. რომელნიც სხვა და სხვა ადგილას ერთდებიან და ბოლოს შეადგენენ მდინარე მტკვარს. გაზაფხულზე, თოვლის დნობის დროს, ქვაბური იქცევა უზარმაზარ კაობად, რომელიც ტბის სახეს იღებს, და ალბათ ამიტომ დაარქვეს თათრებმა გელ, რაც ნიშნავს ტბას. მართლაც, გადმოცემით და გეოლოგიურადაც, ეს ქვაბური ერთხელ უნდა ყოფილიყო ტბა, რომლის ჩრდილოეთის ნაპირები გაიჩრდვა და გაიკაფა გზა არდაგანის ველზე მტკვრის საშვალებით. მაისის შუა რიცხვებში უმეტესი ნაწილი კოლასი შრება და ივლისში იმოსება

მშვენიერი ბალახით, მაგრამ ზოგ ადგილას რჩება ქაობები, რომელნიც სასტიკ სიციხიან ზაფხულშიც არ შრება. მომადლო ადგილებზე და მთის კალთებზე არის სახნავი მიწები, მაგრამ პური და ქერი ყოველთვის არ მწიფდება. მთელი დანარჩენი ნაწილი ვაკესი წარმოადგენს მორწყულს მიწდერებს, ამიტომ აქ საუკეთესო საძოვრები და სათიბებია და მცხოვრებნი უმეტეს შემთხვევაში მისდევენ საქონლის მოწინებას, თუმცა ზენა - თესვასაც არ აკლებენ ხელს.

ამ რიგად, კოლას რაიონი, როგორც მოვიხსენიეთ, არის მტკვრის დასაწყისი, მაგრამ ვინაიდან ამ დასაწყისს შეადგენს უამრავი წყაროები, ძნელია გადაჭრით თქმა, რომელია მათში სათავე მტკვრისა, მაგრამ სათავედ მიჩნეულია საზოგადოთ, ერთი დიდი წყარო, რომელიც ნაკადულად გამოჰქუხს მთიდან სამხრეთ - აღმოსავლეთის ნაწილში ქვაბურისა და რომელსაც ესლა მაჰმადიანები ეძახიან **კურიუხ-ბაჩაი**, ხოლო ქრისტიანები **აია ზმა**-ს უწოდებენ, ესე იგი ნაკურთხს ანუ წმიდა წყალს. ეს სახელი ძველთაგან უნდა მომდინარეობდეს, ქართველებს ამ სახელით მოუნათლავთ თავისი საყვარელი მდინარე. ამ წყაროზე აშენებული ყოფილა ძველი ქვის ეკლესია ჩვეულებრივი რივისა, რომლის ნანგრევები დღესაც ჩანს; ალბათ ეს ის ადგილია, სადაც ჯერ მოინათლენ წყალში ლამე, ფარულად თავიანთ წარმართ მშობლებისაგან და შემდეგ ამისათვის ეწამენ მათგან ამავე ადგილას „ცხრა ყრმა, სულიერი ძმანი, კოლაელნი“, რომელთ ცხოვრება გამოსცა ნ. მარმა (იხ. ტექსტი ი როზისკანია, V, 53—64) და რომელსაც დროთი აკუთვნებენ მე-5 — 6 საუკუნეს (1), ხოლო მათი მარტვილობის დაწერას მე-8—9 საუკუნეს. შეუძლებელია ეს ადგილი არ აღენიშნათ ეკლესიის აშენებით. ეს წყარო, მტკვრის სათავედ მიჩნეული, ერთის კილომეტრის დინების შემდეგ, თანდათან იკარგება მიწაში და მისი დენა აღნიშნულია მხოლოდ ქაობებით. რომელნიც მცხინვარე ზაფხულშიაც არ შრება, და ბოლოს გამოდის მდინარედ სოფელ **არპაშენ**-თან და შემდეგ დის სოფელ **ვარგინის**-ამდის, სადაც მას ერთვის **კიურდკეი-სუ**, ანუ, როგორც ადგილობრივი მცხოვრებნი უწოდებენ, **პასარდუიკ-ჩაი**. აქედან უკვე მტკვარი თვალსაჩინო მდინარეა და მისი

1) ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 37, ვამ. 2. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურა, გვ. 561 — 565

სიგრძე კასპიის ზღვაში შერთვამდის უდრის 1100 კილომეტრს (1).

მოსახლეობა კოლასი, ჩვენი ექსპედიციის დროს, ფრიად აჭრელებული იყო; ნაწილს შეადგენდნენ გამაჰმადიანებული ქართველები, მესხები, ნაწილს ქურთები, ბერძნები და სომხები. ბერძნები და სომხები გადმოსახლებულნი იყვნენ აქ რუს-ოსმალთა ომის შემდეგ 1877 — 1878 წლებისა ოსმალეთიდან და დასახლებულნი იმ ადგილებში, რომელნიც დასტოვა გამაჰმადიანებულმა ქართველობამ და ირჩია ოსმალეთში გადასახლება. ოფიციალური ცნობებით, არდაგანის ოკრუგიდან სულ გადასახლდა ოსმალეთში 1407 კომლი ანუ 22.843 სული. ამას უნდა მივმატოს კიდევ ფოცხოვის ურასტკიდან გადასახლებულნი 388 კომლი ანუ 3752 სული. ოლთისის ოკრუგიდან გადასახლდა 1063 კომლი ანუ 10.180 სული.

სძველეთა ძეგლები, ეტყობა, კოლაში ბევრი ყოფილა. არ არის სოფელი ან ნასოფლარი, სადაც არ იყოს ნანგრევები ან ნაშთები ეკლესიებისა, კოშკებისა თუ ციხეებისა, მაგრამ ეზლა ყველა ეს უმეტეს შემთხვევაში განადგურებულია. ჩვენამდე მოღწეული ძეგლები, შედარებით სხვა სამუსულმანო საქართველოს რაიონებთან, ცოტაა. ეკლესიები უმეტეს შემთხვევაში ჩვეულებრივი რიგის არის, ერთნაფიანი ბაზილიკა, ნაშენი გათლილის პატარა ოთხკუთხედი ქვებით. გუმბათიანი ეკლესიები ბევრი არ ყოფილა. ბერძნებს და სომხებს ძველი ქართული ეკლესიები ზოგი გადაუკეთებიათ, ზოგი დაუშლიათ და მათ ადგილას იმავე ქვებით ახალი აუშენებიათ. მაჰმადიანებს კიდევ თავის მხრით დაუშლიათ ეკლესიები და მათი ქვები გამოუყენებიათ თავიანთ სახლების და ჯამეების ასაშენებლად.

დადაშენი

დადაშენი ცნობილია როგორც კათედრა ეპისკოპოზ დადაშენლისა, რომლის სამწყსო სამცხე-საათაბაგოს მწყემსთა სიაში ასეა განმარტებული: „სრულიად კოლა და ხორცევაწი (ვარიანტით ხორტევაწი) ყარსალზედ მიდგმამდის“ (დ. ბაქრაძეს არხ. მოგზ. გურია-აჭარაში, გვ. 81 — 86, და ჩემი არხ მოგზ. I, გვ. 77). ქართლის მეფის კურთხევის დროს შემდეგ საქართველოს დაყოფისა დადაშენელს მე-35 ადგილი ეჭირა (იქვე, გვ. 20, 85). ბატონიშვილი ვახუშტი თავის

1) გეოგრაფიულ-სტატისტიკური ცნობები უფრო დაწვრილებით იხ. ზელმიცკი: „კარსკაია ობლასტ“, ნაწილი I, თბილისი 1892, გვ. 56 — 57, 203 — 305.

გეოგრაფიაში (გვ. 106) ამ ეკლესიის შესახებ ასე სწერს: „ამ (მცირე ქალაქის) კოლას ზეით, მტკვრის კიდზედ, დადგეს არს ეკლესია დიდ-შენიერ-გუნბათიან-შენი, და აწ უკმობენ დორთქილისია. იჯდა ებისკოპოზი, სულიად კოლისა, და აწ უქმი არს“. სახელოვანი გეოგრაფი აქ შემცდარია. დორთ-კილისა სხვა არის და დადაშენი სხვა.

დადაშენის გუმბათიანი ლამაზი ეკლესია გაშენებული ყოფილა მოგრო მალალ გორაკზე, რომელიც ამოხურცულია ვაკეზე და წარგძელებული ცხენის ზურგსავით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. გორაკი ვიწროა და მოზღუდული ქვეითკირის კედლებით ერთი საყენის სისქისა; ხოლო სამხრეთის მხრით ესლა ზღუდე აღარ მოჩანს. ზღუდეში წესავალი ორი მხრიდან არის, ერთი დასავლეთით და მეორე ჩრდილო-დასავლეთის მხრით. აქეთ-იქით ორივე შესავლისა აღმართული ყოფილა მალალი ოთხკუთხედი კოშკები; დასავლეთის კოშკები გვარიანად არის შენახული. თვით ეკლესია აშენებული ყოფილა უფრო მომადლო ნაწილში აღმოსავლეთით გორაკისა, მაგრამ ეს ეკლესია, მოწითანო თლილის ქვეით შეძერწილი შიგნით და გარედ, დაუნგრევიათ და მისი ქვები მოუხმარიათ ჯამეს ასაშენებლად სოფელში, რომელიც გორაკს ქვემოდ, ცოტა მოშორებით არის ესლა გაშენებული. კედლების ნაშთები აღმოსავლეთით, სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით უკეთ არის შენახული და ამის მიხედვით არის შედგენილი ის გეგმა, რომელიც ჩვენს ალბომში მოქცეულია მე-27. **ც.** ტაბულაზე. გარედან ეს გეგმა წარმოადგენს სწორკუთხოვან ოთხკუთხედს, რომლის საკუთხეველი მომრგვალებით გამოდის გარედ აღმოსავლეთით. შიგნით კი გეგმა ჯვარის სახით არის გამოხატული და ეს ჯვარი ჩასახულია ოთხკუთხედში. სამკვეთლოს და საღაროს ანუ სადიაკენეს აფსიდები არა აქვთ, სწორკუთხოვან ოთახებს წარმოადგენენ, ისე როგორც მათი ფარდი ოთახები დასავლეთის კუთხეებში. ამ ოთხი ოთახის კედლებზე ყოფილა დამყარებული თაღები გუმბათით; როგორ იყო განაწილებული კარები და ფანჯრები, დარჩენილი კედლების ნაშთებიდან არა ჩანს და ამიტომ არც გეგმაზეა აღნიშნული.

ირგვლივ, როგორც ზღუდეში, ისე ზღუდის გარედ, მრავალი შენობის ნაშთები მოჩანს, თლილის ქვებისაგან ნაშენნი. საკმაოდ მოიპოვება აგრეთვე სასაფლაოს ქვები, რომელნიც უფრო ხშირად წარმოადგენენ ქანდაკებას შეკაზმული ცხენისა, თუ ცხვარისა და ზოგჯერ ქვაზე ამოჭრილ კაცის სახეებს. გერმანელი მოგზაური ბოტანიკოსი კობი თავის მოგზაურობაში 1843 წლისა სხვათა შორის

იხსენიებს ამ დადაშნის ეკლესიასაც (1). მის დროსაც ეკლესია დაწ-
 გრეული ყოფილა და მას მოჰყავს ხალხის თქმულება, თუ რისთვისაა
 აქმნა. დატოვებული და გაობრებული ეს ეკლესია, ამ თქმულებით
 საქართველოს მეფე არტანუჯში ცხოვრობდა. მან უბრძანა ერის-
 თავს მისთვის დადაშნში აეშენებინა საზაფხულო სასახლე და ეკ-
 ლესია. ერისთავმა თავდაპირველად ეკლესია აღაშენა. მობრძანდა
 მეფე და უსაყვედურა ერისთავს, რომ მას უმაღლ სასახლე არ აუშე-
 ნებია. ერისთავმა უპასუხა: ზეციერი მეფე უფრო მაღლა სდგას,
 ვიდრე მიწიერიო. განრისხებულმა მეფემ ბრძანა ამ კანდიერებისა-
 თვის ერისთავის ეკლესიის სვეტზე ჩამოკიდება. ბრძანება აასრუ-
 ლეს და მით ეს ეკლესია წაბილწეს. მორწმუნე ხალხმა მიატოვა მას
 შემდეგ ეკლესია, მაგრამ კედლები კიდევ დგანან, რომ ხსოვნა უც-
 ნაურის სისხლის ღვრისა არ ამოიფხვრას ხალხის მესხიერებიდან.
 ამ თქმულებიდან ერთი დასკვნა შეიძლება გამოვიყვანოთ, რომ და-
 დაშნის საკათედრო ეკლესია იმ დროს არის აშენებული, როდესაც
 ბაგრატიონების რეზიდენცია ჯერ კიდევ არტანუჯი იყო, ესე იგი
 მე-9 — 10 საუკუნეში. ამ დასკვნას თვით ეკლესიის გეგმაც არ ეწი-
 ნააღმდეგება.

დორთ-კილისა

დორთ-კილისა თათრული სიტყვაა და ნიშნავს ოთხ ეკლესიას.
 დორთ-კილისად არის აგრეთვე ცნობილი ერთი სოფელი ისპირში,
 ძველად აქ იყო „ლაგრა ოთხთა ეკლესიათა“. ამ შემთხვევაში თათ-
 რული მისი სახელი ქართულიდან არის ნათარგმნი. ასეთივე იყო ძვე-
 ლად კოლას დორთ - კილისის სახელი თუ არა, არ ვიცი.

ისპირის ოთხთა ეკლესიაში დღემდე კარგად შენახულა სამ -
 ნაოსიანი დიდი ბაზილიკა (2).

კოლას დორთ-კილისა ბორცვზეა გაშენებული. ეკლესია მართ-
 ლა ოთხი ყოფილა ერთ დროს. პირველი მათგანის ნანგრევები შუა
 სოფელში მოჩანს, მაგრამ გარდა საძირკვლის ნაშთებისა და შეკირ-
 წყლული მაგარი კედლების ნამტვრევებისა აღარაფერი არ შენახულა.
 ეკლესია პატარა ყოფილა. სხვა ეკლესიები არის გაშენებული ბორც-
 ვებზე დასავლეთის მხრით სოფლისა; ერთ ბორცვზე, რომელიც უფ-

1) Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien, II. Wei-
 mar, 1846.

2) ივ. ჯავახიშვილი შეცდომით ამ ლაგრას კოლას აკუთვნებს
 (იხ. ქართველი ერის ისტორია, ტ. მეორე, გვ. 325).

რო ახლოა სოფელზე, დაცულია ნანგრევები კობტა გუმბათიანი ეკლესიისა. ეკლესია ქვისგან ნაშენი შედერწილი ყოფილა შიგნით და გარედ პატარა კვადრატული ნათალი ქვებით. გეგმა მისი სამ-აფსიდიანია, ლამაზი ჯვარის სახისა (იხ. ტაბ. 23, ც.); აფსიდები გარედ სამწახნაგოვანად გამოდიან და მათში თითო ფნჯარაა დატანებული; დასავლეთის ფრთა წაგრძელებული ოთხკუთხედიანია, რომელსაც ახლავს დასავლეთითვე სტოა ოთხკუთხედი. წარგძელებული სამხრეთით, სამხრეთის ჯვარის მკლავის გასწრივ. შესავალი აქვს სტოას დასავლეთით და ეკლესიაც დასავლეთის კარებით უერთდება მას. გუმბათი და გუმბათის ყელი ჩანგრეულია და უმეტესი მათი ნაწილები ძვეს შუა ეკლესიაში; გუმბათი ყელითურთ დაბალი ყოფილა; აფრები ჰქონია კონუსისებური; კონუსის სახე აქვს გუმბათსაც. შიგნით ეკლესია შელესილი ყოფილა და შემკობილი ფრესკებით, რომელნიც ეხლა სულ მოშლილია. ეს ეკლესია რამოდენიმედ მოგვაგონებს ზეგანის სამ-აფსიდიან ეკლესიას არდაგანის ოკრუგში (იხ. ჩემი მე-12 ტომი მოსკოვის საზ. „მატ. პო არხ. კავკაზა“, გვ. 65, სურ. 38, 39). განხილული ეკლესია უნდა ეკუთვნოდეს მე-9 საუკუნეს.

მეორე ბორცვზე ამ ეკლესიის მახლობლად მოიპოვება ნანგრევები ორი ეკლესიისა, რომელნიც ერთი მეორეზეა მიდგმული. ორივე ნაშენია ქვით და შედერწილი ზერეღე ნათალი ქვებით (იხ. ტაბ. 27, ც). ერთი მათგანი ჩვეულებრივი რივისაა, ერთ - ნეფიანი ბაზილიკა, მოგრძო; კარი ჰქონებია დასავლეთით (გეგმაზე აღნიშნული არ არის). ფანჯარა აღმოსავლეთით და დასავლეთით; სამხრეთით ეს ბაზილიკა უერთდება კარით მეორე ეკლესიას, რომელიც ოვალური, კვრცხის მსგავსი, გეგმისაა. ორის ფანჯრებიანის აფსიდით, აღმოსავლეთით და დასავლეთით, და კარით სამხრეთის კედრით (გეგმაზე აღნიშნული არ არის). ამ კედრით ყოფილა კიდევ ერთი ფანჯარა; ეკლესიას გუმბათიც ჰქონია, შინაგან კვადრატის კუთხეებზე დაყრდნობილ კამარებზე აგებული. მაგრამ ეს ეხლა სრულიად მოშლილია. დასავლეთის მხრით ეკლესიის კედელი ამოყვანილია ერთ მთლიან ქვაზე, და ამ ქვის ქვემოდ მოჩანს შესავალი აკლდამაში, მაგრამ ეხლა შესავალი დახშულია. ერთი დიდი მასსიური გათლილი ქვა, ერთი საეწენი და 4 ვერშოკი სიმაღლით და 2 არშინი და 14 ვერშოკი განით, აყუდებულია სამხრეთის კართან ეკლესიისა, და ამ ქვაზე ამოჭრილია ჯვარი. დანიშნულება მისი ჩვენთვის გამოურკვეველია. შესაძლოა ვიფიქროთ, ეს სასაფლაოს ძეგლი იყო. ორივე ეკლესია დახურული ყოფილა ლორღინით. ეკლესია მეცხრე-მეათე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

ეს სოფელი ადმინისტრაციული ადგილი იყო გელის უჩასტკისა. მცხოვრებნი თათრები და ქურთები იყვნენ. შუა სოფელში დარჩენილია ნანგრევები ძველი ეკლესიისა მოდილო თლილის ქვით შექმნილი შიგნით და გარედ. ეკლესია ერთ-აფსიდიანია, მაგრამ ჩრდილოეთის მხრით ეკვტერი აქვს უაფსიდო (გეგმა იხ. ალბომში, ტაბ. 28 ა და არა ც, როგორც შეცდომით აღნიშნულია სარჩევში). ამ ეკლესიის ნანგრევებს ამშვენებდა ჩვენს დროს ყარყატის ბუდე. ირგვლივ ძველი სასაფლაოა დიდრონის ქვებით მოცული, ზოგჯერ ქვები სახეებით არის შემკობილი; ერთზე კაცის სახეა ამოჭრილი, მეორე წარმოადგენს ქანდაკებას შეკაზმული ცხენისა.

ტახტაკრანი

ტახტაკრანი ფოსტის სადგური არის არდაგან-ოლთისის გზატკეცილისა; ამ სოფლის მახლობლად მთის ფერდოზე არის პატარა ეკლესია, ტლანქად ნათალი ქვით ნაშენი; სიგრძე აქვს 16 არშინი, განი 2 არშინი და 9 ვერშოკი. ნაწილი თლილის ქვებისა გარედან მოძარცულია. ჩრდილოეთის მხრით ეკვტერი აქვს, რომელიც ეხლა მთის ფერდობის მიწაშია მოქცეული. კარ-ფანჯრების განაწილება იხ. ტაბ. 25, ა.

ჯიჯორი

ქურთების სოფელია 15 ვერსის მანძილზე ოკამიდან, მტკვრის პირზე. სოფლის ზემოდ გორაკზე მოჩანს პატარა ძველი ეკლესია, ჩვეულებრივი რიგისა, საკმაოდ კარგად დაცული, სიგრძით 15 არშ. და 5 ვერშ., განით 8 არშ. და 13 1/2 ვერშ. ნაშენია ზერეღე ნათალი პატარა ქვებით. თალი ჩამონგრეულია. კედლები კარგად არის შენახული, სართავი კამარის ქუსლები ძირამდის არ ჩამოდის, დაკიდულია. გეგმა იხ. ტაბ. 25, ა.

თურქაშენი

ეს ბერძნების სოფელია ჯიჯორის ზემოდ, მტკვრის პირზე. აქ არის ნანგრევები ორი პატარა ეკლესიისა, ორივე ჩვეულებრივი რიგისა, ზერეღე ნათალის ქვით ნაშენნი; ერთი გვარიანად არის

დაცული, მეორე უფრო დანგრეულია. გეგმა მათი ისეთივე არის როგორც ჯიჯორის ეკლესიისა. აქვე მოიპოვება ნანგრევები ძველი მრგვალი ქვის კოშკისა, რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებნი კულას უწოდებენ.

სხვა ეკლესიების ნანგრევებზე ჩვენ აღარ შევიჩერდებით, ხოლო მოკლედ ჩამოვთვლით, სად რა ვნახეთ.

სოფელ **მუხარეთში**, ბერძნების სოფელია, ძველი ეკლესია დაუნგრევიათ და მის ადგილას იმავე ქვებით ახალი აუშენებიათ. ერთ ქვაზე შერჩენილი იყო ასომთავრული წარწერიდან: „წო გვი“. აქვე ყოფილა მეორე ძველი ეკლესია, ისიც დაენგრიათ და ჩემსობას იმ ადგილას აშენებდნენ ახალ ეკლესიას. ასეთივე ბედი სწევია სოფ. **არგინისის** ეკლესიას. ქურთების სოფელში **მუხთერეკში** დაცულია ეკლესიის ნანგრევების სამი კედელი. სოფ. **დემურკამში** არის პატარა ქვის ეკლესია; ოთხივე კედელი დაცულია. აქ წითელ ქვაზე წარწერა ყოფილა ამოჭრილი, რომელიც გელის უჩასტკის თანაშემწეს არდაგანში წაუღია. **უჩ-კილისაში**, როგორც სახელი უჩვენებს, სამი ეკლესია ყოფილა. ორი ეკლესიის მცირე ნანგრევები დაცულია, მესამე დაუნგრევიათ და მის ადგილას ახალი აუშენებიათ. განადგურებულია ძველი ეკლესია სოფ. **ხევაში**. **თურქაშენის** ზემოდ, გზატკეცილის პირზე, პატარა ეკლესია არის კარგად შენახული. **ორა-კილისაში** ეკლესიები განადგურებულია. განადგურებულია აგრეთვე სოფ. **კალკოსში**. **სამუთში** ორი ეკლესია ყოფილა, ერთის ნაშთები დაცულია. სოფელ **სინათში** ჯამე აუშენებიათ ძველი ეკლესიის ქვებიდან. **ლაგოსტანში** შერჩენილია ნანგრევები ძველი ეკლესიისა.

ციხე კალაჯუხი

სახე და გეგმა ის. ტაბ. 31, **ა**. ეს ციხე მდებარეობს ხუთი ვერსის სიშორით სამხრეთ-დასავლეთით ჯიჯორისა, მშვენიერად არის დაცული და ფრიად ლამაზია. ეს უსათუოდ ერთი საუკეთესო ძეგლია კოლას რაიონისა. აქ მტკვარს უერთდება ჩრდილოეთიდან უზარმაზარი ღრმა ხევი. მტკვრისა და ამ ხევის საპირი ჰქმნის ცხვირს სამ-კუთხედათ სოყვახილს და ამაზე არის გაშენებული ციხე. ცხვირთა ხაწილი მტკვარსა და ხევსა შორის მოზღუდულია მაღალის ქვითკირის კედლით, რომელიც ნაშენია ვეებერთელა ქვებისაგან. სიაქე კედლისა უღრის ერთ საყვის და ზემოდ დაკბილულია. კედლებს ეკვრის ოთხი ხახვერად-მრგვალი და ორი ოთხ-კუთხედი მაღალი კოშკი. უკანასკნელს კოშკებს გვერდებიდან აქვს თითო კარი.

ჩრდილოეთ - სამხრეთის შესავალს ზემოდან დახურული ბანი რომლის მუხის მთლიანი სქელი იატაკი დასვრეტილია, რომ აქედან მდულარის გადაგრება შესაძლებელი ყოფილიყო მომხდურთათვის და აგრეთვე წვიმის წყალი არ გაჩერებულყო იატაკზე. ამ კოშკების გაგრძელებას შიგნით ციხისა შეადგენენ დახურული შენობანი, აგრეთვე სიმაგრენი, და სხვა სადგომები. ციხიდან საუცხოო გადასახედია, ვინაიდან მისი არემარე ერთობ ლამაზია. მეორე პირი მტკვრისა აქ მოცულია ნაძვ-ფიჭვნარით სულ მთის მწვერვალამდის; ეს ტყე იწყება თურქაშენის დასავლეთით და მთები, რომელნიც აქედან მიმართებიან არსიანის ქედამდის, სულ ფიჭვნარით არის მოცული. სხვა ადგილები კოლას რაიონისა უტყეოა. მარჯვენა მხარეზე მიყოლილი მთები მტკვრისა ადგილ-ადგილ არის ტყიანი. ჩვენი ფოტოგრაფიული სურათი ციხისა კარგად გამოსულია.

ჩვენის აზრით, კალაჯუხი ის ციხეა, რომელსაც ვახუშტი ქუმურლუხის სახელით იხსენიებს. ის სწერს: „ხოლო მტკვრის სათავეს ზევით, ყალნუ-მთის ძირზე, არს ციხე შენი ქუმურლუხი, მაგარი და შეუღალი (ვგონებ ბეჟის ციხედ), აწ ცარიელ არს. ამას ზედა გარდაეალს ვზა ბანას და ფანასკეტს“ (იქვე, გვ. 106). სხვა უკეთესი ციხე კოლაში არ არის.

სოფელ კონკის ზემოდ მთაზე დიდ იოთხკუთხედი ციხეა, სიგრძე აქვს 12 საყენი, ვანი ექვსი საყენი. შიგნით და გარედ მისი კედლები დიდრონი ქვებით არის შეძერწილი, მაგრამ უკიროდ; ხოლო შუა კედელი კი კირითაა ნაშენი; სისქე კედლებისა ერთი საყენია. მიმართულება აქვს ჩრდილოეთიდან სამხრეთით; კუთხეებში მორგვალო კოშკებია აშენებული. ეხლა ციხე სანახევროდ დანგრეულია.

სოფ. ვალავერის ზემოდ და მახლობლად სოფელ ოხჩისა და მუხკერაქისა არის პატარა ციხე-კოშკი; ეხლა უწოდებენ ქორიოღლის ციხეს. პატარა ციხე მოიპოვება აგრეთვე სოფ. ხანამ-ოღლ-ში. აქ თხრის დროს ჯვარი ეპოვათ.

თუმცა კოლას ოლთისის ოკრუგიდან მაღალი წყალთგამყოფი ქედი ჰყოფს, მაგრამ ვადასასვლები კარგია; მათ შორის საუკეთესოდ ითვლება ორი ზეკარი, პანჯურეთისა და აგუნდირისა. აგუნდირი უკანასკნელი სოფელია კოლასი, სადაც თავდება ახალქალაქ - არდავან - კოლას გზატკეცილი და აქედან ეშვება ქალაქ ოლთისში. ჩვენ ამ გზით ვისარგებლეთ.

ოლთისის ოკრუგი (ძველი ტაოს ნაწილი).

ოლთისის ოკრუგი ყარსის ოლქისა მოქცეული იყო მთელად ოლთისის წყლის ბასინში; ოლთისის წყალი შემდინარეა ქოროხისა მარჯვენა მხრით; იწყება სევრიდაგის მთიდან და სდის 145 ვერსის მანძილზე. ამათგან 25 ვერსი სათივითგან რუსთა საზღვრების შემოსვლამდის და 20 ვერსი მისი ბოლო ნაწილისა დარჩენილი იყო ოსმალეთის საზღვრებში; ხოლო დანარჩენი ნაწილი 100 ვერსის სიგრძით ეკუთვნოდა რუსეთს.

ოლთისის წყალი ხან სულ ვიწრო კალაპოტში მიმდინარეობს და შეკრულია კლდოვანი მაღალი მთებით, ხან ქმნის ფართო ხეობებს ორი ვერსის სიგანით. ასეთია მაგალითად ხეობა ბანადან (პენიაკიდან) დაწყებული ოლთისამდის. ამ ხეობაში ხშირია თიხის სილიანი გორაკები და ბორცვები, შეხამებული სულ სხვა და სხვა საუცხოო ფერადებით, წითელით, ყვითელით, თეთრით, მწვანით და მაცვლის ფერით. ეს გორაკები იშვიათს თვალწარმტაც სურათს წარმოადგენენ. ოლთისის მხარე შეადგენდა ძველი ქართული პროვინციის ტაოს ნაწილს. ტერიტორია მისი შეიცავდა 2958 კვადრატ. კილომეტრს. მცხოვრებთა რიცხვი უდრიდა 275,450 სულს. უმეტესობა შეადგენდა გამაჰმადიანებულს ქართველობას, მესხებს, სხვებთა შორის იყვნენ ბერძნები, ქურთები და სომხები. უკანასკნელებს იმ დროს შემოიხიზნენ ზოგნი აბდულ ჰამიდის ელექტის ეამს ოსმალეთიდან გადმოხევეწილნი სომხები. ბევები ამ მხარისა ეკუთვნოდენ ხიმშიაშვილის გვარეულობას. ოთხს მათგანს ჩვენ გავეცანიით ჩვენი ექსპედიციის დროს. ერთი უფრო შეძლებული დურსუნ ბეგი ცხოვრობდა ტაოსკარში, ერთი ფანასკერტის მუხთარი (მამასახლისი) იყო, მეორე კარნაეაზის მუხთარი. ამას კიდევ შერჩენოდა ნაწილი ძველი დიდებული სახლისა, რომელიც საუკეთესო იყო მთელს ოლთისის ოკრუგში. მესამე სტრაჟნიკი იყო და ოკრუგის უფროსმა ჩვენ გვაახლო ყოველგან იმ რაიონში მოგზაურობის დროს. ის, რა თქმა უნდა, ჩვენთვის მარტო საპატიო მხლებელი იყო, რომელიც კარვად იცნობდა ყველა სოფელს. ჩვენ გავეცანიით ოლთისში ამ საში ძმის დედას. ის ასი წლის მოხუცი იყო, მაგრამ ერთობ მხნე, მაღალი და წარმოსადეგი. მშვენიერად ლაპარაკობდა ქართულს; მესხიერებაც კარგი ჰქონდა. გამოირკვა, ის ყოფილა ბერიძის ასული; წამოუყვანიათ ბეგის საცოლოდ 16 წლისა გურიიდან, სოფელ ქაქუთიდან. ქაქუთი

საქართველოს
პარლამენტის
ქრონიკული
ბიბლიოთეკა

ჩოლოქის წყლის ნაპირად მდებარეობს, ყოფილ ოსმალეთის სამზღვეპრზე, და შედის ჩემი სამშობლო ლეზოურის საზოგადოებაში; მომიყვება იმ დროის გურიის ამბებს და აგრეთვე როგორ დაწინაურებული იყენენ ოსმალეთში მისი ქმარი და სხვა ქართველი ბეგები. ბოლოს მკითხა, მალაქია გურიელი, დათა გურიელი, ყარამან თავდგირიძე როგორ ბრძანდებიანო? მალაქია გურიელი დიმიტრი, კოწია და ქაიხოსრო გურიელების მამა იყო, ხოლო დათა გურიელი იყო ჯაბა, ვახტანგ, მამია, ტელემაკ და ვარდენ გურიელების მამა; ეს ორი ჩემს დაბადებამდის იყენენ გარდაცვლილნი. ყარამან თავდგირიძის სახელი, ნიკო თავდგირიძის მამისა, ბავშობაში ხშირად მსმენია, მაგრამ პირადათ არ მინახავს. მე ვუთხარი, არც ერთი აღარ არის ცოცხალი-მეთქი. ჰო, რა ადრე გარდაცვლილანო, მიპასუხა. მაჰმადიან ქართველებს ქართული ენა საზოგადოთ დაეწყებულნი ჰქონდათ, მაგრამ ზოგიერთ სოფლებში, ფანასკერტში, ანზავში და ნიაკოშში მოხუცებულებს ზოგჯერ ესმოდათ ქართული; ხოლო შეგნება, რომ ისინი წინეთ ქართველები იყენენ, თითქმის ყველას ჰქონდა.

როგორც მოვიხსენიეთ, ოლთისის ოკრუგი მოქცეული იყო ოლთისის წყლის ბასინში. ეს მხარე ფრიად დასერილს მთიანეთს წარმოადგენს, ვინაიდან წყალთგამყოფი მაღალი ქედებიდან არდავანის და ოლთისის ოკრუგების შორის გამოდიან მრავალი შტოები და ქედები და ავსებენ მთელს მხარეს მთებით, რომელნიც თავის მხრითაც წყალთ-გამყოფნი არიან ოლთისის წყლის უამრავი შემდინარეებისა და ზეგებისა. ამ შემდინარეთა შორის უმთავრესნი არიან: ბანას წყალი (ეხლა პენიაკ-ჩაი), 52 ვერსი სიგრძით; ამ ბანას წყალს მოერთვის ბარდუსის წყალი, სიგრძით 6 ნ ვერსი; ასე რომ უფრო სამართლიანი იყოს შეიძლება ბანას წყალი მივიღოთ ბარდუსის წყლის შემდინარედ და არა წინაუქმო. მეორე შემდინარე ბანას წყალისა არის კანლის წყალი (კანლი-სუ), სიგრძით 20 ვერსი. შემდეგ თვალსაჩინო შემდინარე ოლთისის წყალისა არის სალაჩურის წყალი, სიგრძით 28 ვერსი; მარცხენა შემდინარეთა შორის უფრო საყურადღებო არის სევრის წყალი (სევრიჩაი). მაგრამ ეს შემდინარე, რომელიც სევრი - დაგიდან გამოდის, უმეტეს ნაწილად მოქცეული იყო ოსმალეთის საზღვრებში. მის საზღვრებში იყო აგრეთვე თორათუმის წყალი.

ოლთისის წყალი შემოდიოდა რუსეთის საზღვარში ეგრედ წოდებული ნარიმანის კარებით. ნარიმანი დიდი ბერძნების სოფელი იყო ალლა - ბალიკ - სუს ნაპირას, რომელიც ოლთისის წყალის მეორე მარცხენა შემდინარეს წარმოადგენს. ნარიმანის ჩრდი-

ლოეთის მხრით მაღალ კლდეზე ეკლესიის ნანგრევებს უჩვენებენ. ქვემოთ ამისა მეორე ეკლესიის ნანგრევები ყოფილა და აგრეთვე დიდი ციხისა, რომლის ზღუდეები ზოგ ადგილას კარგად ყოფილა დაცული. სამწუხაროდ, ეს ადგილები ჩვენ უნახავი დაგვრჩა, როგორც მოვიხსენიეთ, ჩვენი თანამშრომლების ავადმყოფობის გამო.

ბანას დიდი მრგვალი ტაძარი

შესანიშნავი ბანას ტაძრის ნანგრევები დაცულია ვერსნახევარი სიშორით სოფელ პენიაკიდან, ჩრდილოეთის მხრით, მარჯვენა ნაპირზე ბანას წყალისა, რომელიც შემდინარეა ოლთისის წყლისა. ბატონიშვილი ვახუშტი სწერს ბანას შესახებ: „ამ წყალზედ (ბანა - ფანასკერტის წყალზედ), მთაში, არს ბანა, აწ უწოდებენ ფანაქს. აქ არს ეკლესია გუნბათიანი, დიდი, შვენიერად ნაგები, კეთილ - შვენიერ ადგილს, აღაშენა მეფემან ადარნასემ, და დაფლულ არიან მეფენი, იჯდა ეპისკოპოზი მწყემსი ფანასკერტისა და სულიად ტაოსი, ოლთისისა და ნარუმაკისა (ნარიმანისა) და აწ არს ცალიერი“ (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, ბროსეს გამოცემა, გვ. 118).

ბანელის სამწყსო სამცხე - საათაბაგოს მღვდელ - მთავართა სიაში ასეა მოხსენებული: სულ ბანი, ტაოს-კარი, ფანასკერტი, პარიზის ხეობა, სრულად ოლთისი, ნამურკანი ანუ ნამურაკანი (ეხლანდელი ნარიმანი. იხ. ჩვენი არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, გვ. 77).

ბანას ეკლესიის აშენების დრო გარკვეულად აქვს აღნიშნული ბაგრატიონთა ისტორიკოსს სუმბატ დავითის ძეს. იგი სწერს: „ადარნასე, ძე დავით კურატბალატისა, დასუეს ქართველთა მეფედ... და ამან ადარნასე (881 — 923), ძემან დავით მოკლულისამან, აღაშენა ბანა კელითა კვირიკე ბანელისათა, რომელი იგი იქმნა პირველ ეპისკოპოს ბანელ“ (იხ. ჩვენი სამი ისტორიული ზრონიკა, გვ. 59 და მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 347 — 348). აქედან ცხადდება, რომ ბანას აღშენება ეკუთვნის მეცხრე საუკუნის დასასრულს, ან მეათეს დასაწყისს. კვირიკეს გარდა ბანელ ეპისკოპოზთა შორის ცნობილია იოანე, რომელმაც უღალატა ბაგრატ IV და ტაოელ აზნაურებთან ერთად წავიდა საბერძნეთს 1027 წელს, და ზაქარია, რომლის ბრძანებით მეთერთმეტე საუკუნეში გადაწერილია დიდი ტყავის კრებული, №1 საეკლესიო მუზეუმისა, რომელიც შეიცავს უმთავრესად შრომებს გრიგოლ ღვთისმეტყველისა. ბანაში დიიწერა ჯვარი ბაგრატ IV ბიზანტიის იმპერატორის ძმის

რომან არგირის ასულზე ელენეზე. ბანას ეკლესიაში იმარხებოდნენ ზოგიერთი ტაოს ბაგრატიონები; ბოლო დროს იქ დაიშარბა ვახტანგ IV (1442 — 1445) და მისი მეუღლე სითი-ხათუნ, ფანასკერტელის ასული, რომელიც გარდაიცვალა ერთის წლით ადრე თავის ქმრისა.

ბანას საეპისკოპოზო შესანიშნავი ტაძრის აღწერილობა, როგორც მოვიხსენიეთ, გამოცემულია უკვე (იხ. „მატერიალი პო არხეოლოგიი კავკასია“, XII, გვ. 88 — 117); იქვეა აღწერილი ბანას არეშარის საყურადღებო ეკლესიების ნაშთები სოლომონისის ანუ სოლომონ-კალის, ჩამხუსის და კიაგმის-ალტის (გვ. 80 — 84). ამიტომ აქ მოკლე ცნობებს მოვიყვანთ მათ შესახებ და ვუჩვენებთ ხსენებულს გამოცემაში მოთავსებულ სურათებს. კერძოდ ბანას ზოგიერთი სურათი მოთავსებულია ჩვენი გეგმებისა და ფოტოგრაფიების მიხედვით გ. ჩუბინაშვილის გამოცემაში: „ქართული ხელოვნების ისტორია“, ტ. I. სახელგამი, ტფილისი, გვ. 168 — 174. აქ არის სხვათა შორის ხუთი ფოტოგრაფია (იხ. სურათები 122, 123, 124, 125 და 126), რომელნიც მოსკოვის გამოცემაში არ შესულა. თუმცა ჩვენ მიერ წარდგენილი იყო. მიზეზად ისედაც სიუხვე სურათებისა დაასახელეს. (მართლაც, ბანას აღწერილობას დართული აქვს სულ 26 სურათი). ზოგიერთი სურათები განმეორებულია აგრეთვე რუსულ და ქართულ გამოცემაში გ. ჩუბინაშვილისა და ნ. სევეროვისა: „ქართული არქიტექტურის გზები“, წაკითხული სრულიად საქართველოს საბჭოთა არქიტექტორების პირველ კრებაზე, 1936 წლის 21 თებერვალს; ტექამომცემლობა: „ტექნიკა და შრომა“, ტფილისი, 1936, გვ. 59 — 66; რუსულად „პუტი გრუზინსკოი არხიტექტური“, გვ. 58 — 70. იგივე წელი.

ბანას ტაძარი აშენებულია განგებ ზემოდ დაეკებულს მრგვალ ბორცვზე და ძველად მოზღუდული იყო ქვითიკრის გალავანით, რომელიც ეხლა განადგურებულია (საზოგადო სახე მისი შორიდან დასავლეთით იხ. ქართ. ხელ. ისტორ. სურ. 125); გეგმით ეს არის კოლოსალურა ზომის სამსართულიანი მრგვალი ეკლესია, ფრიად რთული კომპოზიციისა. მაგრამ ერთობ მხატვრულად შესრულებული; (გეგმები თვითოეული სართულისა იხ. ჩვენი მე-12 ტომი „მატერიალები“, სურ. 68, 69, 70, 70ა, 71; განაკვეთი და აღდგენილი ფასადი, ტაბ. XXა და სურ. 67). ტაძრის კორპუსი შესდგება ორ ჰარმონიულად შეერთებულის ნაწილისაგან, თვით ეკლესიისა და რგოლივით მრგვალი შემოსავლელისა, გალერეისა. შინაგანი ეკლესია წარმოადგენს სწორმკლავიან ბერძნულს ჯვარს, ანუ ეგრედ წოდე-

ბულს ტეტრაკონქს, შეხაზულს სიმრგვალებში. კუთხეებში ჯვარისა ამოყვანილია სამართულიანი ოთახები, პატრონიკენი, რომელნიც თავიანთი სქელი კედლებით შეადგენენ ამავე დროს თავ ბურჯებს ამ უზარმაზარი შენობისა. ამით გადაყავთ გუმბათის დაწოლა გარეგან კედლების შემოხაზულობაზე. ქვემო სართულის აბსიდები თავდებიან კოლონადებით, რომელთა ზემოდ კამარები ნალისებურია (იხ. სურ. 68 და ტაბ. XVIII და XXa). სვეტები მრგვალია, დამყარებულნი ბაზებზე და შემკობილი ლამაზი სვეტის თავებით კლასიკური რიგისა, მაგრამ გადამუშავებულნი. აღმოსავლეთის აბსიდაში, რომელიც საკურთხეველს წარმოადგენს. სულ ექვსი სვეტია, სიმაღლით ერთი საყენი თითო, და ეს სვეტები დაყენებულია ორ არშინნახევარის სიმაღლის სპეციალურ კედელზე. ამით საკურთხეველი თვალსაჩინოდ გამოყოფილია სხვა აბსიდებისაგან და შეუვალი გალერეიდან. მათი შეუვალობა კიდევ უფრო ხაზგასმულია გადახირებით საკურთხეველის ნაწილის გალერეისა, რაც შესრულებულია მერმინდელი ამოყვანილი ქვის კედლებით (იხ. სურ. 62 და 64). სხვა თანასწორ აფსიდებში ოთხობი სვეტია და ეს სვეტები უფრო მასსიურია და ორჯერ უფრო მაღალი, ვიდრე საკურთხეველის აფსიდის სვეტები. ესენი პირდაპირ იატაკიდან იწყებიან და იმავე დროს მათი კამარები ტაძარში შემოსასვლელებს შეიცავენ გალერეის მხრიდან. მეორე სართულის პატრონიკენი როგორც საყდარში ისე საკურთხეველში გამოდინან ორმაგი კამარებით და ლამაზი ჩუქურთმიანი სვეტებით შუაში (იხ. ტაბ. XVIII, 33 და XX, 37). სხვა სვეტებიც პატრონიკეთა შემკობილია ლამაზის სვეტის თავებით (ერთი მათგანის სურ. იხ. ქარ. ხელ. ისტ. სურ. 123); საუცხოვოა აგრეთვე ერთი სვეტის თავი, კაპიტელი, კორინთის რიგისა, გალერეიაში (იხ. ტაბ. XX, 38). აფსიდებში სამ-სამი ფანჯარაა. გარეგანი სახე რგოლივით მრგვალი შემოსავლელისა, ანუ გალერეისა, შეიცავს 28 წახნავს შემკობილს თითო ყალბი კამარით და მომრგვალებულის ფანჯარით. ფანჯრები არ არის მხოლოდ კარებიან წახნაგებში, რომელნიც ამ შემთხვევაში უფრო განიერია სხვებზე (იხ. ტაბ. XVII, 31, 32 და XXa). კამარები ეყრდნობა ორმაგ პატარა ნახევარ სვეტებს, ბაზებით და სვეტის თავებით შემკობილთ (იხ. იგივე ტაბულები). კამარების ზემო სამკუთხედი არების მორთულობა წარმოადგენს ფოთლოვან შემკობილობას, ვაზებს მტევენებით, და ნამეტნავად ბროწეულის შტოებს მსხვილი ბარელიეფური ნაყოფით, ბროწეულებით (ტაბ. XIX, 35); დასავლეთის კარის კამარის შემკობილობა შეიცავს ლამაზ პალმეტებს (ტაბ. XXb);

დიამეტრი გალერეისა და მათსადამე მთელის შენობისა უდრის 18 საენს; გარედ გალერეა შედერწილია მოყვითანო ნათალის ქვით, შიგნით კი ტაძარი და ეკლესია შედერწილია ნაცრის-ფერი ნათალი ქვებით. სამივე შესავალს ეტყობა ჰქონია პატარა კარის ბეჭე, პორტიკი, მაგრამ დღემდის არც ერთი არ არის დაცული.; ოთხკუთხედი მინაშენი ყოფილა აღმოსავლეთის მხრითაც, მაგრამ მას ეხლა ფარავს გარედან შემდეგ მიშენებული კოშკი და შიგნიდან აგრეთვე შემდეგ ამოყვანილი კედელი; გალერეიას შიგნით მიშენებული აქვს პილიასტრები, რომელნიც წაგრძელებულნი არიან 0,90 საენის მანძილით, და ესენი ქმნიან ოთხკუთხედ ნიშებს, შედერწილს ნათალის ქვებით. პილიასტრები ზემოდ შეერთებულნი არიან კამარებით; ამათ შელიგების ზემოდ იწყება ცილინდრული თაღები, და ესენი აერთებენ გალერეის კედლებს შინა ტაძრის კედლებთან (იხ. ტაბ. XXa და ქართ. ხელ. ისტ. სურ. 124). გალერეის ნიშები ეხლა ამოვსებულია ქვითკირის კედლებით, მაგრამ ეს მერმინდელი საქმეა (იხ. ტაბ. XIX, 36). უფრო მერმინდელია კიდევ ამ ვეებერთელა შენობის ციხედ გადაქცევა გალერეიაზე ზედშენით და ორის მალალი კოშკის მიშენებით აღმოსავლეთით და სამხრეთით (იხ. ტაბ. XVII, 31, 32). ეს მომხდარა, უნდა ვიფიქროთ, ყირიმის ომის დროს, როცა ოსმალებს ამ ადგილას თავიანთი ბანაკი ჰქონდათ მოწყობილი. 1843 წელს, როდესაც ბოტანიკოს კარლ კოხმა იხანულა ეს ტაძარი, მას არავითარი ზედშენი არა ჰქონია და მთელი შენობა გარედან მას წარმოუდგა როგორც ერთი უზარმაზარი გუმბათი, რომლის განის დიამეტრი უდრიდა გუმბათის სიმაღლეს. ესო, ამბობს კოხი, ექვს გარეშე, ყველაზე უფრო ლამაზი და ყველაზე უფრო მშვენიერი მათ შორის, რაც მე ამგვარი რამე მინახავს მთელს აღმოსავლეთში, კონსტანტინეპოლის გამოკლებითო (1). ჩვენს გამოცემაშიც აღდგენილი ფასადი დაახლოებით ასეთ შთაბეჭდილებას ახდენს (იხ. ტაბ. XXa).

1881 წელს, როდესაც დ. ბაქრაძემ ნახა ბანას ტაძარი, მას მხოლოდ გუმბათი ჰქონდა ჩაქცეული. ჩვენი პირველი ნახვის დროს 1902 წელს ტაძარი უკვე ძალზე დანგრეული იყო, გადარჩენილი იყო მხოლოდ შინაგანი აღმოსავლეთის სახე, მისი პატრონიკენით, გალერეით და გარედან მიშენებულის აღმოსავლეთის და სამხრეთის კოშკებით. დაცული იყო აგრეთვე გალერეის კედლები, გარდა

1) Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien, II. Weimar, 1846. pp. 243 — 247.

ჩრდილოეთის ნაწილისა. ამ გაღერის შიგნით ჩაქცეული სამი მეოთხედი ტაძრის შინაგანი კორპუსისა მოგეჩვენებოდათ ქვებით ამოვსებულ უზარმაზარ მორეგად ანუ ტბად. 1907 წელს, როდესაც მეორეხელ ვინახულე ბანა, სურათი კიდევ უფრო სამწუხარო იყო. გაღერის ჩრდილო ნაწილის ნანგრევი ბევრად უფრო გაფართოებული იყო (იხ. საქ. ხელ. ისტ., სურ. 126). ის შესანიშნავი ორნამენტები აღმოსავლეთის გაღერის კამარებისა, რომელიც ჩვენ ფოტოგრაფიულად გადმოვიღეთ 1902 წელს (ტაბ. XIX, 35), სულ ჩამონგრეულიყო, უფრო დაზარალებულ იყო აგრეთვე აღმოსავლეთის შინაგანი სახეც (იხ. საქ. ხელ. ისტ., სურ. 121), ძალზე ჩამონგრეული იყო კიდევ კოშკებიც და სხვა; ეხლა ალბათ არც ის იქნება დაცული, რაც ჩვენ ბოლო დროს ვნახეთ. ასეთია სამწუხარო ბედი ჩვენი დიდებული კულტურის ნაშთებისა.

შიგნით ბანას ტაძარი ყოფილა შემკობილი ფრესკებით; ნაშთები ფრესკებისა შევამჩნიეთ საკურთხეველის კონქში და ზემო სართულის პატრონიკეს ნაწილებშიც, მაგრამ თავდაპირველად ბანას კედლები ფრესკებისათვის არ ყოფილა განკუთვნილი. ამას მოწმობს სხვა და სხვა ფერის ქვებიდან საუცხოოდ შეხამებული სამი მეოთხედი სვეტი სამხრეთ-აღმოსავლეთის საკურთხეველის ნაწილისა და აგრეთვე ის გარემოება, რომ ნაგლისის (შტუკატურის) ჩამოვარდნის შემდეგ გამოჩნდა ნაშთი ასომთავრულის წარწერისა ნათალ შეძერწილ ქვაზე ამოჭრილი და შემდეგ წითლად შეღებილი:

..... წყლეთ
დიდი

ზოგიერთის სიტყვების აზრით დამატებით, შეიძლება ეს ნიშნავდეს:

„[ქრისტე შეიწყალე თეოდორე დიდი“.

ასეთივე წარწერა უნდა ყოფილიყოს კიდევ სხვა ქვებზეც, ვინაიდან ერთს ჩამოვარდნილს ქვაზე ეტყობა ორ-სტრიქონიანი წარწერა. პირველი სტრიქონი მოშლილია, მეორეში იკითხება: „დიდი“. ეს წარწერები თანამედროვე უნდა იყოს ტაძრის აღშენებისა, ხოლო ეს არ ითქმის მესამე წარწერაზე ზემო სართულის კუთხის ოთახის კედელზე აგრეთვე ასომთავრულით, რომელსაც დ. ბაქრაძეც აღნიშნავს:

ქუ შუე გუი. ესე იგი: „ქრისტე, შეიწყალე გიორგი“.

ეს მერმინდელი წარწერაა და უნდა ეკუთვნოდეს მოსრულ მლოცველს. განცალკევებულ ქვებზე ზოგჯერ არის ნიშნები ხუცურის ასომთავრულით, უფრო ხშირად ასომთავრული ხუხ. სხვა წარ-

წერები ეხლა არ ჩანს. კობი ამბობს, წარწერები იყო, მაგრამ მაკ მადიანებს. ისე გაუფუჭებიათ, რომ აღარაფერის გარჩევა არ შეიძლება დაწვრილებითო. ე. ვეინდებათ იყო ბანაში 1879 წელს და ის შენიშნავს, მამალ-ბეგმა გადმომცა, წარწერა იყო შესავლის ზემოდ შიგნიდან, მაგრამ მცხოვრებლებმა წაიღეს შენობისათვისო. მე კიდევ ადგილობრივ გადმომცეს, რუს-თათართა ომის დროს 1877 — 1878 წელს რუსის „ოტრიადი“ იღვა ეკლესიის გარშემო, და ერთ-მა ღენერალმა წაიღო წარწერიანი ქვა ეკლესიიდანო. ყველფერი ეს მოწმობს, რომ წარწერები ყოფილა, მაგრამ არ შენახულა. ეს მით უფრო სამწუხაროა, რომ ეხლა ეპკი შეაქვთ, ვითომც ტაძარი აღარნახე ქართველთა მეფეს კი არ აეშენებინოს მეცხრე-მეათე საუკუნის მიჯნაზე, არამედ მეშვიდე საუკუნის პირველ ნახევარში აშენებული ტაძარი განეახლებინოს და კვირიკე ბანელი დაესვას მის ეპისკოპოსად. ამ მოსაზრებას გამოსთქვამს პროფესორი გ. ჩუბინაშვილი (იხ. ქართ. ხელ. ისტ. გვ. 177 — 178). ჩვენის აზრით, ამოც (ჯდა არის ბანას ეკლესიის აშენების დრო მეცხრე-მეათე საუკუნის მიჯნიდან მეშვიდე საუკუნის ნახევარში გადატანა. ჯერ ერთი. რომ ეს ეწინააღმდეგება ასეთი სწორი ისტორიკოსის მოწმობას, როგორც არის სუმბატ დავითის ძე. რამდენად მეტს ვპოულობთ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა დროის წარწერებს, მით უფრო და უფრო ვრწმუნდებით სუმბატის მიერ გადმოცემულს ფაქტების უაღრესად სისწორეში, და ასეთი წარწერები ჩვენ ვიპოვნეთ იშხანის და ოშკის ტაძრებში, რომელნიც 1917 წლის ექსპედიციის მასალების აღწერილობაში იქნება მოხსენებული. სუმბატ არ ამბობს, აღარნახემ მეორედ აღაშენა ბანაო, არამედ ის კატეგორიულად აცხადებს: **აღაშენა ბანა კელითა კვირიკე ბანელისათა, რომელი იგი იქმნა პირველ ეპისკოპოს ბანელ.** თუ ბანა მეშვიდე საუკუნეში იყო აშენებული, იქ ხომ წინეთ სხვა ეპისკოპოსებიც უნდა მჯდარიყვნენ, და კვირიკე როგორ იქნებოდა მოხსენებული პირველ ბანელ ეპისკოპოსად. ამ პირველხარისხიან ტაძარს არა თუ ტაოსა, არამედ მთელი კავკასიისა უბრალო სამრევლო ეკლესიად ხომ ვერ წარმოვიდგენთ. ჩვენ ჩვენს გამოკვლევაში აღვნიშნეთ, რომ ბანას ტიპის ეკლესია პირველად აშენებული იყო იშხანში მეშვიდე საუკუნის პირველ ნახევარში სომხის ეპისკოპოსის ნერსესის მიერ და ის აფსიდის კოლონადა, რომელიც დატულია ღღემდის იშხანში, უნდა ეკუთვნოდეს ნერსესის ძველ შენობას. ეს კიდევ უფრო დამტკიცდა ჩვენის 1917 წლის ექსპედიციით ტაო-ისპირში. ნერსესი წარმოშობით თვით იშხნიდან იყო. ეს იშხნის ეპისკოპოსი 641 წელს აკურთხეს სომხეთის კათო-

ლიკოსად ნერსეს მესამის სახელით; მან ალაშენა ეჩმიადინის მახლობლად კარგად ცნობილი სომხურ ლიტერატურაში მშვენიერი ზავარტნოცის ტაძარი და მიიღო სახელი ალაშენებელისა. ამ ტაძრის ნანგრევები გათხარა არქიმანდრიტმა ხაჩიკმა და მისი აღწერილობა პირველად გამოსცა არქიმანდრიტმა (ეხლა ეპისკოპოსმა) მესრობმა ტერ მოვსესიანმა (იხ. მეშვიდე წიგნი არხეოლოგიის კომისიის „იზვესტიისა“; პეტერბურგი, 1903 წელი). ზავარტნოცის ტიპის ეკლესია ალაშენა ანისში 1001 წელს მეფე გაგიკმა. ამის ნანგრევები ნ. მარტმა გათხარა და ის აღმოჩნდა სრული განმეორება, ასლი ზავარტნოცის ტაძრისა (იხ. მარტის „ტექსტი ი როზისკანია“, წიგნი შეაოე)(1). ჩვენ ყველა ამ ტაძრის ნაშთები დაწვრილებით შევადარეთ ბანას ტაძრის ნაშთებს და იმ დასკვნაზე მივიდით, რომ ეს ტაძრები ერთი ტიპის არიან, გეგმებით, მასსებით და ნაწილობრივ ორნამენტებით, მაგრამ ბანა იჩენს ისეთ თავისებურობას, ისეთ გადამუშავებას შინაგანი კონსტრუქციისა სამ - სართულიანი პატრონიკეთა მოწყობით, რომ ის უნდა ჩაითვალოს უაღრეს განვითარებად და გაუმჯობესებად ძირითადი გეგმისა, ძირითადი ტიპისა. ამან მისცა ბანას ტაძარს სიმტკიცე და გამძლეობა; მან გასძლო მეათე საუკუნის დამდეგიდან მეცხრამეტე საუკუნის ნახევრამდე, მაშინ როდესაც ნერსესის იშხანს და ზავარტნოცს ორი საუკუნეც არ დასცალეზბიათ, ხოლო გაგიკის ტაძარმა ნახევარი საუკუნეც ვერ გასძლო. მასთან ეს პატრონიკენი არა თუ არ აღუწოვებენ შინაგან სახეს ტაძრისა, არამედ ისე არიან შეხამებული საერთო კონცეპციასთან, რომ პირიქით ამშვენიებენ და ალაშაზებენ საერთო სურათს. ბანას ხუროთმოძღვარი დიდ ხერხს და გენიალურ ნიჭს იჩენს ამ შემთხვევაში.

ვისაც ტაოს ტაძრების ნაშთები დაუთვალეირებია, ის ადვილად დარწმუნდება, რომ ძველი დროიდან მეათე საუკუნის დასასრულამდე, ამ მხარეს ნაირნაირის გეგმების ძებნა ახასიათებს; არც ერთ სხვა კუთხეში ამდენ სხვა და სხვა გეგმების ტაძრებს ვერ იპოვნით, როგორც აქ, მაგრამ ამავე დროს ხშირია ერთი და იგივე გეგმის გამეორება, მაგალითად ოლთისის ციხის ექვს-აფსიდიანი ეკლესია იგი-

1) იხ. აგრეთვე მისივე წიგნი: „ანი. კნიჟნიია ისტორია გოროდა ი რასკოპკი ნა მესტე გოროდიშჩა. ლენინგრად - მოსკვა, 1934“, გვ. 55 — 66, ტაბ. XXIII — XXVIII. გამოკვლევა ზავარტნოცის და გაგიკის ტაძრების შესახებ იხ. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien. pp. 108 — 121. იქვე ბანას შესახებ, გვ. 121 — 125.

ვეა, რაც კიაგმის ალტის ეკლესია; ორთული და ბახალი კიშლა ერთ-
გვარი ტრიჰონქია, ოშკის ტაძარი საეროდ გრანდიოზული განმეორება
რება იშხანის ეკლესიისა, პარხალი ტიპიური განმეორება ოთხთა-
ეკლესიისა და სხვა; ამიტომ, რა საკვირველია, რომ ადარნასე მეფეს
აერჩიოს საზოგადო ტიპი ძველი იშხანისა ან ზავარტნოცისა და მის
ხუროთმოძღვარს თავისებურად გადაემუშავებინოს ეს ტიპი და მი-
ეცეს მისთვის ხასიათი დიდი გამძლეობისა და მხატვრულად დაგვირ-
გვინებისა. თუ ქართული ხელოვნების ავტორს მართლა სწამს, რომ
ბანა მეშვიდე საუკუნის ნახევარშია აშენებული, მაშინ მას ეს ძვე-
ლი ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიაში აღარ უნდა შეეცანა.
ვინაიდან მაშინ ეს სომხური ხელოვნების ნაშთი იქნებოდა, ე. ი. ნერ-
სეს კათალიკოსის აშენებული, მართალია, ავტორი მოგვიტობს, რომ
„ტაოში ცხოვრობდა ქართველთა და სომეხთა შერეული მოსახლე-
ობა, იშხნელ ეპისკოპოსთა კათედრა, როგორც სიები გვიჩვენებს,
შედიოდა იმ დროს საქართველოს საკათალიკოსოს შემადგენლობა-
ში ისე, როგორც მეცხრე საუკუნეში და უფრო გვიანაც, ამიტომ და-
ექვება, იშხნელთა კათედრა საქართველოს კათალიკოსს ეკუთვნო-
და თუ სომეხთისას, უადგილოაო“, (იხ. გვ. 175 — 176), აქედან
თითქო ის დასკვნა გამოდის, რომ რა კი ტაოში მართლმადიდებე-
ლი ქართველობა ცხოვრობდა, ნერსე ეპისკოპოსი მართლმადიდებე-
ლი იყო, მის მიერ პირველად იშხანში აშენებული ბანას ტიპის ეკ-
ლესია ქართულ ხუროთმოძღვრების ძეგლია. ამას გარდა ავტორის
აზრით, ბანას ტაძრის აღმშენებელმა მეშვიდე საუკუნის ნახევარში
ზეშთაგონება იშხანისაგან მიიღო, ესე იგი ქართული რიგის ტაძრი-
საგან. მაგრამ ამის დასამტკიცებელი საბუთები არ არსებობს. ჯერ
ერთი, ავტორი არ ვეაუწყებს, რა სიებია ეს სიები, რომელნიც გვიჩ-
ვენებს, რომ იშხანის კათედრა მეშვიდე საუკუნის ნახევარში საქარ-
თველოს საკათალიკოსოს შემადგენლობაში შედიოდა? ჩვენ ვიცით
მარტო ერთი სია „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სია“, რო-
მელშიაც განმარტებულია იშხნელის სამწყსო და რომელიც ჩვენ
ზემოდ ვუჩვენეთ. მაგრამ საიდან სჩანს, რომ სია მეშვიდე საუკუნეს
ეკუთვნის, ან უფრო უწინდელ დროს? ჯერ მარტო სათაური უჩვენ-
ებს, რომ სია შედარებით გვიან დროს ეკუთვნის, არა უადროეს
მეცამეტე საუკუნისა, როდესაც ათაბაგების უფლება გამტკიცდა მე-
სხეთში და ამ მხარეს ეწოდა სამცხე-საათაბაგო. ტაოში დიხს შერე-
ული მოსახლეობა იყო ქართველთა და სომეხთა, შერეული იყო ავ-
რთვე სარწმუნოებაც, ქართველები და დიდძალი სომეხობა მართლ-
მადიდებელნი იყვნენ. ამ ორმა გარემოებამ შეუწყო ხელი ტაოს მო-

კლე ხანში ძირიანად გაქართველებას, როდესაც მერვე საუკუნის მეორე ნახევრიდან აქ დამყარდა ქართველ ბაგრატიონების ხელისუფლება; მანამდის ტოი სომხეთის პროვინციას შეადგენდა. ეგვევ არ ითქმის კლარჯეთზე, რომელიც ზოგჯერ გადადიოდა სომხების ხელში, მაგრამ არა ხანგრძლივად. უკვე სომხური გეოგრაფია, რომელსაც ზოგნი მეხუთე საუკუნის ძეგლად სთვლიან, ზოგნი მეშვიდის, მოგვიტობობს, რომ კლარჯეთი საქართველოს ნაწილს შეადგენდა. ნერსესი წარმოშობით იშხნიდან იყო, ტომობით სომეხი, ხოლო რწმენით ხალკედონიტი, მაგრამ ამას იგი პირველად არ ამხელდა, მანამ სომეხთა კათალიკოსი არ გახდა. მისი ცდა სომეხთა და ბერძენთა სარწმუნოების გაერთიანებისა უშედეგოდ დარჩა. ნერსესის ხალკედონიტობა ნებას არ გვაძლევს მის მიერ პირველად იშხანში აშენებული ეკლესია ქართულ ხუროთმოძღვრების ძეგლად ჩავთვალოთ. მაშინ ხომ მის მიერვე იშხნის გეგმისად აშენებული ზავარტნოციც ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი იქნებოდა! თუ ბანა მეშვიდე საუკუნეს ეკუთვნის, ის უსათუოდ სომხურ ხუროთმოძღვრების ძეგლად უნდა ჩავთვალოთ, უფრო გარკვეულად, იმავე ნერსესის აშენებულად. სხვას იმ დროს ტაოში ასეთი ძეგლის აშენება არ შეეძლო. ამავე დროს ეს ფაქტი აღნიშნული იქნებოდა ან სომხურს, ან ქართულს წყაროებში. ჩვენ კი მეათე საუკუნემდის ბანას შესახებ არავითარი ცნობა არა გვაქვს. მერმე კიდევ, თუ პირველყოფილი იშხანის გეგმის ისეთი გენიალური გადამუშავება, როგორც ბანაში გვაქვს, მეშვიდე საუკუნის პირველ ნახევარში მოხდა, მაშინ როგორ წარმოვიდგინოთ, რომ ნერსესმა მეშვიდე საუკუნის მეორე ნახევარში არ ისარგებლა ამ გეგმით და ზავარტნოცი ბანას გეგმით არ ალაშენა? ეგ შეუძლებელია. არც ის გამოდკება გადამჭრელ საბუთად, რომ ბანას ერთი ორნამენტი, რელიეფური გამოხატულობა ბროწეულისა, განმეორებულია ბანაში, ისე როგორც ზავარტნოციში. ამას ხაზგასმით აღნიშნავს გ. ჩუბინაშვილი. მაგრამ რაკი ბანას ხუროთმოძღვრება ზავარტნოცის მსგავსი ტაძრის გეგმა მიიღო საფუძვლად თავის ნაწარმოებისა, რა გასაკვირალია, რომ მან ზოგი მისი შემკობილობაც იქიდან ისესხა და ალადგინა. ხოლო ორნამენტებში განსხვავებაც ბევრია. მაგალითად, ზავარტნოციში არ მოიპოება ისეთი ლამაზი სვეტის თავი კორინთული რივისა, როგორც არის ბანაში (იხ. ტაბ. XX 38). არ გვხვდება აგრეთვე ზავარტნოცში ისეთი პალმეტები, რომელნიც არის დასავლეთის კარის ზემოდ და სხვა (იხ. ტაბ. XXb). სამაგიეროდ ბანაში არ ყოფილა სვეტის თავები ფრთა გაშლილი ბიზანტიური არწივების სახით და კაცის თავის ფი-

გურებით, რომელნიც მოიპოვება ზეარტნოცში. ყველა ამის მიხედვით ჩვენის აზრით, ბანა უნდა დარჩეს ქართულ სუროთმოძღვრების ქმნილებად მეცხრე-მეათე საუკუნის მიჯნისა. მისმა სუროთმოძღვარმა მიიღო ძირითადი გეგმა ზეარტნოცის ტიპის ტაძრისა, მაგრამ გენიალურად გადაამუშავა მისი შინაგანი სახე და გალერეის ფორმა, რომლითაც მისცა თავის ქმნილებას უაღრესი სიმტკიცე და გამძლეობა და მასთან დამთავრებული მხატვრული საუცხოო სახე.

ბანას პატარა ეკლესია

ამ ეკლესიის ნანგრევები მოიპოვება დიდი ტაძრის გვერდით, ჩრდილოეთის მხრით, ზღუდის გადაღმა. გეგმა მისი ერთობ ლამაზია და საინტერესო. იხ. ალბ. ტაბ. 26, c (და არა 26, a, რომელიც კოსორის მღვიმის ეკლესია არის). ეკლესია ტეტრაკონქია, ჯვარის სახისა, რომელიც შენაშუღია ექვს წახნაგოვანში; გუმბათი ჩაქცეულია; კედლები სანახევროდ დაცულია; ნაშენია თლილის ქვით; შესავალი უნდა ჰქონებოდა დასავლით და აფსიდებში თითო ფანჯარა.

ბანას მღვიმეში დაცული ეკლესია

აღმოსავლეთ - სამხრეთის მხრით ბანას ახლავს მაღალი კლდოვანი მთა, რომლის ნაპრალებში მღვიმეები მოჩანან. წინა პირი მათი ქვითკირის კედლებით არის მოცული; კედლებში დატანებულია სარკმელები. მღვიმის ზალები კამარებით არის შეერთებული და ერთს მათგანში, აღმოსავლეთისაკენ, პატარა ბაზილიკური რიგის ეკლესია არის ერთის ფანჯრით აღმოსავლეთის აფსიდაში. გეგმა იხ. ტაბ. 26, d. (სარჩევში ამ ნომრით შეცდომით აღნიშნულია ოლთისის ციხის ექვს-აფსიდიანი ეკლესია, ნამდვილად კი ეს უკანასკნელი უნდა იყოს აღნიშნული 26, f-ით.).

კიაგმის ალტი

ბანას არემარე როგორც საუკეთესო ადგილი ოლთისის ოკრუგისა სავსეა ძველი ეკლესიის ნაშთებით. ჩვენ აქ აღვნიშნავთ, რომელნიც უკეთ არიან დაცულნი და გამოცემულია ჩვენ მიერ მეთორომეტე ტომში „მატერიალებისა“, და ვურჩენებთ ამ გამოცემის სურათებს. ჩრდილო-აღმოსავლეთით ბანას ტაძრისა ადგილზე, რომელ-

საც ჰქვია **კიაგმის-ალტი**, დაცულია ნანგრევები ფრიად ლამაზი ეკვა-კონქიანი ეკლესიისა (გეგმა მისი იხ. სურ. 59, განაკვეთი სურ. 60 და ფასადი სურათი 16, ხოლო საზოგადო სახე დაცული ნანგრევებისა სურ. 58). კედლები შიგნით და გარედ შეძერწილია მოწითალო ნათალის ქვით. აღმოსავლეთის კონქი წარგძელებულია და შეიცავს საკუთხეველს, სხვები თანასწორია, გარედან ეკლესია მრავალ-წახნაგოვანად გამოდის, შემკობილია არკატურით და სამკუთხოვანი ნიშებით. გუმბათის ყელი მრგვალია; გუმბათი, რომელიც ეხლა ჩამონგრეულია, კონიუსის მსგავსი უნდა ყოფილიყო. ტაძარი მეათე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

ჩამხუხი

ჩამხუხის მახლობლად, სოლომონ კალის კლდოვანი მთის ძირში, პატარა ხევის პირზე, მოჩანს ნანგრევები მეორე ფრიად საყურადღებო ეკლესიისა თავის გეგმით, მაგრამ სამწუხაროდ, სულ დანგრეული, ასე რომ ნანგრევებიდან მარტო გეგმის აღდგენა შეიძლება. ეს გეგმა საუცხოოა თავის სილამაზით. შუა ნაწილი როტონდოა ოთხი თავი აფსიდით ჯვარის სახედ, მაგრამ ეს უბრალო ტეტრაკონქი როდია, არამედ ჯვარის კუთხეებში გამართულია ოთახები, რომელნიც როტონდოს უერთდებიან მორგვალო ნაშებით, აფსიდოვლებით. როგორც თავი აფსიდები, ისე კუთხის ოთახები გარედ გამოდიან სამ-წახნაგოვანად, ასე რომ მთელი შენობა მრავალ-წახნაგოვანია. საერთოდ შენობა მცხეთის ჯვარის და მისგან წარმომდგარის ატენის სიონის და მარტვილის გადამუშავებულ ტიპს ეკუთვნის და მათზე უფრო გვიანის დროის უნდა იყოს, დაახლოებით მეჩვე, მეცხრე საუკუნისა (იხ. გეგმა, სურ. 57).

სოლომონისი, ეხლა სოლომონ - კალა

ჩრდილოეთით სოფელ პენიაკიდან და რვა ვერსის სიშორით მისგან მაღალ კლდოვან მთაზე გაშენებულია სოფელი, რომლის ძველი სახელი ყოფილა სოლომონისი, ხოლო ეხლა უწოდებენ სოლომონ-კალას. ესე იგი სოლომონის ციხეს. სოფელში ეხლა 15 მოსახლე გამუსულმანებული მესხი ცხოვრობს, სხვები რუს - თათართა ომის შემდეგ 1878 — 1878 წლებისა გადასახლებულან ოსმალეთში. სოფლის სამხრეთით კლდოვან სერზე გაშენებულია დიდი მოგრძო ციხე, რომლის მაღალი კედლები, კოშკები, ცისტერნები და სხვა

შენობები: საკმაოდ კარგად არიან დაცულნი. საზოგადო სახე ციხისა იხ. ტაბ. XIII, 23. სხვა მრავალ შენობათა შორის ციხეში დაცულნი პატარა თლილის ქვისაგან ნაშენი ლამაზი გუმბათიანი ეკლესია. ცენტრალური გეგმა მისი გუმბათის ქვეშ კვადრატს წარმოადგენს, რომელსაც აღმოსავლეთით ეკვრის აფსიდა, ხოლო დასავლეთით „პაპერტი“ შეერთებული ტაძართან გაშლილის კამარით (იხ. გეგმა, სურათი 53). გუმბათის ყელი მრგვალია, ცილინდრისებურის გუმბათით ზემოდ (იხ. განაკვეთი, სურ. 54). აფრები კონიუსის მსგავსია. შინაგანი სახე ეკლესიისა იხ. ტაბ. XIV, 24. გუმბათის ყელში ოთხი მრგვალი სარკმელია და ყელი გარედან შემკობილია რვა კამარით, რომელნიც ემყარებიან ორმაგ ნახევარ სვეტებს თავიანთი ბაზებით და სვეტის თავებით. ზემო ნაწილი გუმბათისა ჩამონგრეულია. დასავლეთის კედელზე ორს ქვაზე ასომთავრული წარწერაა, რომელიც შეუმოკლებლად იკითხება ასე:

„ღმერთო და წმინდაო დიმიტრი. შეიწყალე ცოდვილი დავით მონაზონი, ამინ“.

მეორე ქვაზე მარტო დასაწყისია დარჩენილი წარწერის:

„ქრისტე. შეიწყალე“...

შიგნით ეკლესია სულ მოხატულია; მხატვრობა საკმაოდ კარგად არის დაცული. ერთი ფრესკის წარწერა შეუმოკლებლად იკითხება ასე:

„შუბიძე მიქელ შეუნდვენ, ქრისტე ღმერთო დიდო (?), ამინ“.

ეტყობა ეკლესია წმიდა დიმიტრის სახელზე ყოფილა აშენებული.

საკურთხევლის აფსიდაში დახატულია მაცხოვარი მოციქულებითურთ, მთელის ტანით. გუმბათის ყელის ქვემო ნაწილში წარმოდგენილი არიან მედალიონებში წელსზევითი ფიგურები წინასწარმეტყველთა და მოციქულთა; აფრებში მახარობელნი; გუმბათის ქვეშ სულის წმიდის მოფენაა. ჩრდილოეთის კამარის ზემოდ წმ. ბასილი, სამხრეთის კამარის ზემოდ წმ. კირილე და შემდეგ იოანე დამასკელი. ფრესკები, თუმცა დ. ბაქრაძეს მიაჩნია მეთერთმეტე საუკუნის ნაწარმოებად, ჩვენის აზრით ისინი მოგვაგონებენ ზარზმის და ჩუღეს ფრესკებს, და უნდა ეკუთვნოდეს მეთოთხმეტე საუკუნეს. თვით ტაძარი კი, ჩვენის აზრით, ეკუთვნის მეცხრე-მეათე საუკუნეს (1).

1) სტრიგოვსკი აქცევს ყურადღებას ამ ეკლესიას და მოჰყავს ჩვენი წიგნიდან გეგმა, განაკვეთი და შიგნითი სურათი. Die Baukunst der Armenier und Europa, I. pp. 72 — 73.

ჩრდილოეთის მხრით სოფ. სოლომონისისა დაცულია პატარა მღვიმის ეკლესია გამოქრილი კლდეში და ძნელად მისადგომი. ჯერ უნდა ახვიდეთ ციკაბო კლდეზე და იქიდან ჩახვალთ პატარა კლდოვან ეზოში, რომელიც შემოზღუდულია პირამიდალური კლდოვანი მწვერვალებით და ერთ ასეთ პირამიდალურ კლდეში გამოქრილია ეკლესია, რომელიც შესდგება ორი ნაწილისაგან. ერთი არის თვით ეკლესია კვადრატული სახისა აფსიდით აღმოსავლეთის ნაწილში და მეორე სწორკუთხედი ოთახი უაფსიდოთ, შეერთებული ეკლესიასთან ვიწრო გასასვლელით (გეგმა იხ. სურ. 55 და განაკვეთი ეკლესიისა სურ. 56). ეკლესია სულ მოხატულია ფრესკებით. ფერადები ახლად გამოიყურება, მუქი ლურჯი ფერებია, ნაგლესი (შტუკაატურა) არსად მოცილებია, მაგრამ ზოგ ადგილას სურათები, ცოტა გაფუჭებულია მახვილის წვერით. წარწერები ასომთავრულია, არა ძველი, მაგრამ თავისებური, სჭარბობს ოთხკუთხედი ასოები. სამხრეთის კედელზე წმიდა ნიკოლოზის ფიგურაა მთელის ტანით და ეტყობა, ეკლესია ამ წმიდანის სახელობაზე ყოფილა ნაკურთხი. მარჯვნივ ამისა წარმოდგენილია ბერმონაზონი მუქი მწვანე საბერო ტანისამოსით და გრძელის წვერით. ორი მხრივ მისა ჩამოგრძელებულია 20 სტრიქონად ასომთავრული წარწერა; შინაარსით აქ ორი წარწერაა, მაგრამ ერთ დროს და ერთის ხელით შესრულებული. ქვემოდ ორი სტრიქონი გაფუჭებულია, სხვა შეუშოკლებლად იკითხება ასე:

„რატი ყოფილსა რაფიელს შეუნდეს ღმერთმან“.

„სახელითა ღმრთისათა (და) მეოხებითა, პატრონმან ყუარყუარე, სამკუიდროი ესე პირველად წმიდისა ნიკოლოსის (sic) ყოფილი სიგელი იყო, აწ მეცა გაუთავე და მოეახსენე სოლომონის და დავემკვიდრე აქა ჭორანიკონსა რო (= 1482). შეესწირე წმიდასა ნიკოლოს მუხრტაფი“....

აქედან სჩანს, ეკლესია მოხატულია მეორე ნახევარში მეხუთმეტე საუკუნისა. აქ მოხსენებული ყვარყვარე უნდა იყოს ათაბაგი ყვარყვარე III († 1499). პატრონი რატი ბერობაში რაფიელი უსათუოდ ათაბაგის გვარიდან უნდა იყოს, მაგრამ ისტორიაში ცნობილი არ არის.

რატის სურათის პირდაპირ ჩრდილოეთის კედელზე დახატულია ქალი მონაზონის ტანისამოსით. წაბლალულ წარწერაში ჩვენ ამოვიკითხეთ სიტყვები:

„პატრონი მარეხ... ყუარყუარე“..

მარეხი უნდა იყოს ათაბაგ ყვარყვარე მეხუთის მეუღლე, დადიანი ლევან პირველის ასული, რომელიც, როგორც ეტყობა, ბოლო დროს მონაზნად შემდგარა. მისი ფრესკა მერმე უნდა იყოს დახატული, ვინაიდან ყვარყვარე მეხუთე 1582 წელს გარდაიცვალა (H. G. II, 640).

დასავლეთის შესავლის მარჯვნივ კლდეში ამოჭრილია ღრმა უბე, სასაფლაოს მსგავსი, ეს ალბათ რატის სასაფლაო იყო; ამის თაღში ღვთის მშობელია წარწერით:

„ყოვლად წმიდა ღვთის მშობელი, ხატი მიძინებისა“.

შემდეგ კედელზე წარმოდგენილია ბერი წარწერით:

„მე იგნე: წ გელთლი“;

ესე იგი: მე ივანე... გელათელი; რას ნიშნავს აქ ასო წილი, ჩვენთვის გასაგებია; შეიძლება ნიშნავდეს „აწ“ ანუ „მწირო“. გელათელი აქ ქუთაისის მახლობელ გელათელად კი არ უნდა მივიღოთ, რადგან სოფელი გელათი არის დღემდე ამავე სახელით მახლობლად სოლომონისისა.

არის კიდევ ერთი კაცის სურათი აქვე, რომლის წარწერა აღარ განირჩევა. სხვა ფრესკებთა შორის აღსანიშნავია, თაღზე ეკლესიისა ქრისტე ტახტოსანი ჯვარით და ბურთით და ქერუბიმებით. მის ქვემოდ ღვთის მშობელი. მარცხნივ ზემოდ იერუსალიმში შესვლა და ფერისცვალება. ეს ორი ფრესკა გადმოღებულია და კარგად სჩანს ჩვენს სურათზე (იხ. ტაბ. XIV, 26). ამას ქვემოდ კონსტანტინე და ელენეს ფიგურებია ჯვარით შუაში, შემდეგ ღვთის მშობელის მიძინება, პილიასტრებზე: წმიდა ირინე, ეკატერინე, თეკლე, ბარბარე და ელისაბედი. შესავლის მარცხნივ წმიდა ფეოდოსი, საკურთხეველში 9 ეკლესიის მამაა. ამ ეკლესიის შუა ნაწილიდან კარია კლდეში გაჭრილი რამოდენიმე საფეხურით, რომელსაც მიყავხართ მეორე ოთახში. ეს ოთახი არ არის შემკობილი ფრესკებით, მაგრამ ტრაპეზი აქვს მიშენებული კედელზე აღმოსავლეთით. ეს სასაფლაოდ ყოფილა განკუთვნილი, ვინაიდან ნათლად ჩანს 3 სასაფლაოს ნაშთები, რომელნიც განძთა მაძიებელთ გაუთხრიათ და გაუნდაღურებიათ. აქ, საფიქრებელია, დამარხულნი იქნებოდნენ ყვარყვარე და მარეხ, რომელნიც წარწერებში იხსენიებიან.

ირველივე ხსენებული ეკლესიისა მოჩანს რამოდენიმე სენაკის ნაშთი, ხან მღვიმეებში. ხან უბრალო ქვით ნაშენი, მაგრამ ეხლა დანგრეული. აღმოსავლეთის მხრით, სასტიკი ბრამის გაღმა, ორი მაღალი კონუსის მსგავსი კლდეა მღვიმეებით მათ ქვეშ, მაგრამ მათ

მისვალი ეხლა აღარა აქვთ და არ ვიცით, იქ მარტო სენაკებია, თუ ეკლესიაც მოიპოვება.

დასასრულ უნდა შევნიშნოთ, რომ ჩვენ მიერ ამ ღვიმის ეკლესიის აღწერა ეკუთვნის 1902 წელს. 1907 წლის ექსპედიციის წინ ჩემთან იყო თბილისში ოლთისის ოკრუგის უფროსი და თავმომწონედ მითხრა, რომ მობრძანდებით ჩვენს მხარეში, ისეთ რამეს გაჩვენებთ, რომელიც არავის არ ენახოსო და ამიწერა მოკლედ ამ ღვიმის ეკლესიის მდგომარეობა და დასძინა: ადგილი სრულიად მიუვალი იყო, მე მივიღე ზომა და დავაკიბვიე კლდე და ეხლა თქვენც ადვილად ახვალთო. როდესაც მე ვუთხარი, ეს ადგილი მე უკვე ნახული მაქვს-მეთქი, არ დაიჯერა. მანამ კიბეები არ გააკეთეს, მე ვერ ავედი იქ და თქვენ როგორ ახვიდოდითო? მაგრამ მე ვაჩვენე გეგმა და ფრესკის სურათი ამ ეკლესიისა; გაოცდა. მე მაინც დავპირდი მეორეხელ ნახვას და დანარჩენი ფრესკების გადმოღებას ფოტოგრაფიულად. მართლაც, 1907 წლის ექსპედიციის დროს ვინახულე მეორეხელ ეს ეკლესია. გზა დიან გაკეთებული იყო, დაკბილულ კლდეზე ეხლა ადვილი იყო ასვლა, მაგრამ ვაი ამ ნახვას! სწორედ ამ გზის გაკეთებას ლამის დაედუბა ეს კოპწია ეკლესია. საქმე ის არის, რომ გზის გაკეთების შემდეგ დაუწყიათ აქ ხშირად მოსვლა სომხებს და ბერძნებს სალოცავად და დროს გასატარებლად, როგორც დღეობაში, ენთოთ ცეცხლი ეკლესიაში და ფრესკები სულ შემუტრვილი იყო ქვარტლით, ასე რომ არავითარი ფრესკის გადმოღება შესაძლებელი აღარ იყო.

კოსორის მღვიმის ეკლესია

სოფელ კოსორში, მამად-ბეგის სახლის ეზოში, არის მღვიმის პატარა ეკლესია, რომელსაც საკუთონეველი მომრგვალებული არ მოეპოვება, არამედ ტრაპეზის ქვა მიშენებულია კედელზე, კედელში დატანებულია ორი პატარა უბე. ეკლესია ეხლა საკუჭნაოდ არის გადაქცეული. გეგმა მისი იხ. ტაბ. 26, ა (და არა 26, ბ, როგორც შეცდომით სარჩევშია აღნიშნული).

არხენიაკი

არხენიაკი ორია. ერთი მუსულმანების სოფელია, მეორე ბერძნების. მუსულმანების სოფელში ძველი ეკლესიები სულ განადგურებულია, ბერძნებისაში ძველი ეკლესიის ადგილას ახალი აშენე-

ბული, მაგრამ ძველი ეკლესიის ქვებზე ეტყობა ნაშთები ხუცუბა წარწერებისა. ორ ქვაზე ამოჭრილია ჯვარი, ერთი კარის თავზე მოქცეული, მეორე სამხრეთის კედელშია დატანებული. ამ სოფლის ზემოდ, კლდოვან ამართულ მთაზე ციხეა მორგავალეზული ფორმისა, ხოლო მთის დავაკება ადგილზე გაშენებულია ციხე-დარბაზი, სიგრძით 30 ფეხის ნაბიჯი, განით 18; შიგნით და გარედ კედლები შექმნილია თლილის ქვით. ერთს კედელს დატანებული აქვს მცირე სარკმელი. ციხის ზემო კლდეების ქვეშ ორმოა ამოთხრილი. ორმოში უზარმაზარი ქვა ძვეს ჯვარის სახისა და ზედ დაზიანებული ასომთავრული წარწერა მოჩანს. ადგილობრივ ჩემს მიერ გადმოწერილი ტექსტი ზელთ არა მაქვს და ფოტოგრაფიაზე ეხლა სრულად წარწერას ვეღარ ვარჩევ.

ზემო ნაწილზე უნდა ეწეროს: წ-ა / ლ-ს / მშბ...

ქვემო ნაწილზე: ს-ზე / ლი / ლ-ის / ათ / ა....

დანარჩენი ჩვენს ფოტოგრაფიულ სურათზე მოჩანს, თუმცა კარგად არ განირჩევა.

ეს ჯვარი დაზიანებულად არის შენახული; მარჯვენა და მარცხენა ფრთები მოტეხილი აქვს, თავიც დაზიანებულია; ორივე მხრით გველივით იკლიკანტური შემკობილება აქვს. ჯვარი სასაფლაოს ძეგლს უნდა წარმოადგენდეს. (იხ. ფოტოგრაფია).

აკრიაკი

აკრიაკის საზოგადოება ორი სოფლიდან შესდგება, აკრიაკისა და კალკოსისაგან. აკრიაკში ყოფილა სამი ეკლესია; ერთის ადგილზე სომხებს აუშენებიათ ახალი ეკლესია. ძველი ეკლესიიდან აქ დარჩენილა მრგვალი კვარცხლბეკები სვეტებისა და ქვისაგან გამოქანდაკებული ცხერის თავები, ეხლა ახალი ეკლესიის კედლებში ჩატანებული. შესავლის თავის ქვაზე ყოფილა ასომთავრული წარწერა, რომელიც გადუფხვკიათ. სოფლის ზემოდ მეორე ეკლესია ყოფილა თლილის ქვისაგან ნაშენი. დარჩენილია ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაწილი თავის აფსიდით და ერთის ფანჯრით (იხ. ტაბ. 27, a). ირგვლივ ძველი სასაფლაო არის. ამას ზემოდ კიდევ მესამე ეკლესიის ნაშთებია, რომლებიდანაც ჩანს, რომ ეკლესია სწორ-კლავიანი ჯვარის სახის ყოფილა. გუმბათიანი.

კალკოსი

კალკოსში სომხები ცხოვრობენ, მაგრამ სომხურად არ ლაპარაკობენ.

ბენ, არამედ თათრულად. ძველი ეკლესია ნაცრის ფერი და წითელი
ქვით ნაშენი სომხებს გადუქვებიათ; ჩვეულებრივი რიგისაა; სიგრძე
აქვს 18 არშინი, განი 9 არშინი და 14 ვერშოკი. შესავალი ერთია,
დასავლეთით. ამის მარჯვნივ წითელ ქვაზე ამოჭრილი ხუცური წარ-
წერაა, მაგრამ შემდეგ დროში უნდა იყოს შესრულებული. პირველი
სტრიქონის ნაწილი წაჭრილია, სხვა იკითხება საე:

. . . . უნი და მისი ასული

ქ. ირინე ფ~დ ცოდვილი.

ირგვლივ სასაფლაოა. სასაფლაოს ქვები დაყუდებულია. ბევრ
მათგანზე ჯვარია ამოჭრილი. ერთი სასაფლაოს ქვა წარმოადგენს
შეკაზმულ ცხენს, ზედ ხრმალი ჰკიდია ქართული და აქეთ-იქით
ამოჭრილია ცული და წერაქვი.

კალკოხის სახარება

ეკლესიაში ინახება ძველი ქართული სახარება, რომელსაც დიდ
თაყვანს სცემენ სომხები და ბერძნები. სახარების ძალა მუსულმან-
ებმაც სწამთ და ზოგჯერ ავადმყოფები მოჰყავთ აქ განსაკურნებ-
ლად. მცხოვრებნი ამ სოფლისა ორთულიდან არიან მოსული და ამ-
ბობენ, ჩვენ წინათ ქართველები ვიყავითო, ხოლო შემდეგ გრიგო-
რიანობა მივიღეთო.

სახარება, 32,5×25 სანტ., დაწერილია ბომბიციანაზე ორ-სვე-
ტად ნუსხა ხუცურით, არა უადროს მე-13 საუკუნისა, სვეტზე 21
სტრიქონია. ყდა ხისა აქვს შეტყავადაკრული, მაგრამ ამ ტყავზე
დაკრულია მრავალი ვერცხლის ფირფიტები და ნაჭრები სხვა და სხვა
გვარისა; წინა პირზე შვიდი ვერცხლის ჯვარია უბრალო ქვებით შე-
მკობილი, სამი კაცის ხელის ფორმის ფირფიტა, თორმეტი ვერცხ-
ლის როზეტია ნაირნაირად შემკობილი, შემდეგ მრავალი ფოლაქი
ვერცხლისა, ლურსმნის თავის მსგავსი, ზოგჯერ ჯვარის სახედ ჩა-
რიგებული, და სხ. ამას გარდა სახარებაზე ჩამოკიდებულია ჩანჩხუ-
რები ჯვრებისა, ოთხანური ფულებისა და ერთი ბეჭედი აყიყის თვა-
ლით, რომელზედაც არაბული წარწერა მოჩანს, და სხვა. უკანა პირი
ყდისა, გარდა ორი ვერცხლის როზეტისა და ფოლაქებისა, შუაში
შემკობილია ვერცხლის ფირფიტით, რომელზედაც წარმოდგენილია
ნახევარი ტანით ღვთის მშობელი ჩჩვილადი, ბერძნულის წარწერით
სახელისა; ხელობა დაბალია, დაცემის ხანისა; ადგილ-ადგილ ნაკ-
ლულგვანი ტექსტი სახარებისა შემდეგ შევსებულია თეთრ ქა-
ლალზე ნაწერით. თავები სახარებათა შემკობილია გრძელი ოთხ-

კუთხედი ფერადოვანი ზოლებით. ტექსტი გიორგი მთაწმიდელის რედაქციის არის, მისივე ანდერძით. ერთს ადგილას აშოაზე უწერია: „არცა ძემა“, და ამ სიტყვებს, რომელიც ტექსტში არაა შეტანილი, შენიშვნა აქვს: „სამთა სახარებათა შა არა ეწერა ბერძულთა და არცა მე დავსწერე, მთაწმინდელი იტყვის“. გადამწერი და დრო გადაწერისა არა ჩანს, ხოლო ამკინძავი ზაქარია იხსენიებს თავის თავს ოთხს ადგილას ზუტურის და მხედრულის ხელით მე-13 — 14 საუკუნისა; მაგალითად მარკოზის სახარების თავში:

ქ სახელითა ღმრთისათა: მამისა: ძისა: და სულისა წმინდისათა: მე ზაქარიამან აბამა: აბელისშვილმან: ავკინძე: ესე: ოთხთავი ჩმისა: დღეგრძელობისათჳს: ჩმთა: დედმამათა: ვინცა შენდობა: ბრძანოთ: თქვენცა შეგინდვენს ღმრთმან.

მეორე ადგილას ნუსხა ზუტურით ზაქარია ასე სწერს: ოო ღო. შეგცოდე. შემინდევ: ცოდვილსა: ზაქარიას ესე: წიგნი: მე ავკინძე: სულ(ი)სათვის: ვ(ი)ნცა შენდობა ბრძანოთ თქუენცა: შეგ(ი)ნდვენს: ღონ დღ(ე)სა: მას განკითხვისასა.

სხვა წარწერებიც ბევრია ნუსხა ზუტურის ხელით შემდეგი დროისა, მოგვყავს შემოკლებით ზოგიერთი:

სულსა აზთჰხოყჳს შეუენდენს ღონ აონ.
 ორთლსა (ორთულელსა) გუგრგოსსა გლაბს აღდიკომსჳს წირვა მოუშლელად ჰქონდეს ვცა მაუშალოს ღონია მან გისციეს პასუხი.

ღანიასა შონ ღონ. გ მარჩილი ერთხელ მიმიცემია: ო ახ თავსთს გასაკლებია.

ქ. სულსა: აღდგო: მელსა : შუნეს ღმრთმა: და მისა: შეილსა შხლიგსა შეუენდენ: ღმერთმა.

მარკოზის სახარების თავის მეორე ფურცელზე დახატულია ფერადებით ჯვარი და არის წარწერა ნუსხა ზუტურით:

წ. არის ნიკოლოზი(ს) წიგნები: სახარებაჲ, სამოციქულო, სადღესასწაულო, მარხვანი, გორდნი (გვერდნი), დავითნი: ქამნი: კურთხევანი, კელ-ტუიბიკონი. ნიკოლაჲს და ჯაგლაგის და ეზეციელს შჳს ღონ.

ლუკას სახარების თავში მხედრულით:
 . . . სახარებისა მადლო მიწყალი: სული ბოგმანისა უხუნისა: მისისა შეუღლისა ბორახოშნისა, ასულთა მათა, ესანობის, ივლიტესი, როდამისი: შამანდაუ .
 ანას: შეუენდენს ღმერთმანა...

ლუკას სახარების თავში:

ღო შე მომეთა ან (1)

მე-13 — 14 საუკუნის მხედრულით:

ღმერთო: მიწყალე: მახარი: თანა დარია ყოფილი მარინე: ღმერთო: შეიწყალე: და: მისი მარინე: ყოფილი: მართა მახარობელს შ-ს ღ-ნ

ღო: შე: ბაინდურა: ძე: მისი გულბუდახ: ღო შე გიორგის და მის მეუღლეს ანას შ-ს ღ-ნ.

ლუკას სახარების ბოლოს:

ღო: შე: სტეფანე ან .

ღო: შე: ხანსულთან: ან.

ღო: შე: დღეგრძელობით დილან.

იოანეს სახარების ბოლოს:

რ-ი ეგე ხრ მიზეზი და წყრომ ყ-თა კ-თლთაჲ ქ-ე ღო ჩნო შეუნდვენ ცოდვანი მისნი გ-ის.

გიორგი მთაწმინდელის ანდერძის შემდეგ დღიური საკითხავების ბოლოს მიმატებულ ქალაქდზე უწერია: „ქ-ე შე ნილ“. ამას შემდეგ მოყვანილია ავეგარ მეფის ჩვეულებრივი წერილი, ხოლო შემდეგ საკითხავი დიდის პარასკევისა ჯვარცმისათვის და დაფლვისათვის იესო ქრისტესა თქმული გიორგი ნიკომიდიელ მთავარეპისკოპოსისა.

წიგნის ბოლოს:

სულსა აზნრისაშვილსა შ-ნ ღ-ნ და მისა მეუღლესა ხარშ-ნსა შ-ნ ღ-ნ და მათსა შვილსა აზრისაჲსა: შ-ნ ღ-თნ.

დელღმისაც შ-ნ ღ-ნ.

ამ სახარებიდან უნდა იყოს ამოღებული ერთი მინაწერი მხედრულის ხელით, რომელიც ეხლა აკლია, მაგრამ მისი ფაქსიმილე ხელთა მაქვს (არ მახსოვს, ვინ გადმომცა) და იკითხება ასე:

უხუნის მღ-დელი დარჯ-ან აქრაჲკელი (2). ფალავანი მოვიდა.

დაჯდა ბატონზე. ფალავანი გამომიჩინე შევეკიდოო და ბატონმა ვრ იშუა: მღედელმან მივე პატრონთან დასტური ვთხოვე ... (სხვა აკლია).

ამ სახარებიდან ფოტოგრაფიით გადმოღებულია: ორივე მხარე ყდისა, ლუკას სახარების დასაწყისი და ერთი გვერდი შემდეგის დროის წარწერებისა.

1) ესევეა გამეორებული სხვა ადგილასაც.

2) ეხლანდელი აკრიაკის სოფლიდან უნდა იყოს.

დიდი სოფელია გამუსულმანებულ მესხებისა. აქ ორი ეკლესიის ნანგრევია. უკეთესი მათგანი, როგორც ეტყობა, აშენებულია უფრო ძველის ეკლესიის ადგილზე. ეკლესია უბრალო ქვით არის ნაშენი, ხოლო ფანჯრები, კამარები და ლავგარდანი კარგის თლილის ქვით. გეგმით ის წარმოადგენს იშვიათს სამ-აფსიდიან ეკლესიას, ჯვარის საზისა, თითო ფანჯრით აფსიდაში და ერთი კარით დასავლეთის ფრთაში; ტაძრის თალი გოდრულია; საკურთხეველი მომრგვალებით გამოდის გარედ, სხვა ფრთები ოთხკუთხედათ (იხ. ტაბ. 23, ა). უკეთ დატულია აღმოსავლეთის მხარე; სხვა კედლები და თალები ჩანგრეულია; ირგვლივ დიდი სასაფლაოა ისე მოჩხირული დიდრონის სასაფლაოს ქვებით, რომ გავლა არ შეიძლება თავისუფლად. ზოგი მათგანი წარმოადგენს ცხენთა და ცხვართა ქანდაკებებს, ზოგზე გამოჭრილია ჯვარი, ზოგზე სამეურნეო იარაღები და სხვა. ყველაზე შესანიშნავია და იშვიათი ერთი ობელისკის მსგავსი სვეტი ქვისა, სიმაღლით 3 არშინი და 5 ვერშოკი, განი 9 1/2 ვერშოკი, თავი პირამდის მსგავსი აქვს. ოთხივე წახნაგზე გამოქანდაკებულია ფიგურები: ერთზე უნდა იყოს ქრისტე და ღვთისმშობელი; აქვე ზემოდ, მარჯვნივ კაცის თავი მოჩანს, სანახევროდ დატული; მეორეზე ადამის ცდუნება უნდა იყოს, ვინაიდან კაცის ფიგურასთან დახვეული გველიც მოჩანს. აქვე ზემოდ, მარცხნივ სანახევროდ დატული კაცის თავი ჩანს. მესამეზე ორი ფიგურაა; ერთი მათგანი წარმოადგენს წმ. ქრისტეფორეს ძაღლის თავით. მეოთხეზე, შუაში ერთი ფიგურაა, ხოლო ქვემოდ ორი პატარა ფიგურაა უწარავანდედოთ. სხვას ყველას შარავანდედები აქვს. ამას გარდა ზემოდ ხეები ჩანს სტილი-ზაციით, ლეღვის ხე უნდა იყოს; ამასვე ეხედავთ მეორე წახნაგზე. ქვემოდ ყველა წახნაგი თავდება სამი წაგრძელებული აკანთის ფოთოლით. ძეგლი ჩვენის აზრით ეკუთვნის მე-8 — 9 საუკუნეს (1).

1) ჩვენ გვინდოდა ეს ძეგლი როგორმე გადმოგვეტანა თბილისში, მუზეუმში. ვთხოვეთ ოლთისის უჩასტკის უფროსს, მოეწყო მისი ჩამოტანა ფოსტის გზამდევ, სადგურ კოსოროამდის და შემდეგ ფურგონით ყარსამდევ. რა თქმა უნდა, ხარჯის ანაზღაურებას დავპირდით, მაგრამ მან ეს საქმე ვერ მოგვიხერხა. შემდეგ, რევოლუციის დროს ერთმა ქართველმა ოფიცერმა (სამწუხაროდ, მისი გვარი არ მახსოვს) გადმომცა, რომ მან ნახა ეს ჯვარი ორთულში და ითავა ამ ძეგლის წამოღება. მაგრამ კოსოროამდის მოტანა ადგილობრივმა მუ-

მეორე პატარა ეკლესია ორთულისა ჩვეულებრივი რიგისა ეწეა საბზლედ არის გადაქცეული. სოფლის ზემოდ მაღალ მთაზე მოჩანს ნანგრევები დიდი ციხისა, მოგრძოთ ნაშენი ვეებერთელა ქვებისაგან, უკიროდ. ურარტუს სამეფოს დროის შენობა უნდა იყოს. არემარე ირგვლივ უტყეოა და ისე მაღალი, რომ სოფლის ახლო მთაზე 11 ივლისს ცოტა კიდევ მოჩანდა თოვლი

ორთულიდან გავემგზავრეთ დასავლეთის მხრით და გრძელი, სასტიკი თავჩაღმართით ჩავეშვიტ საზამთრო ადგილზე, მეზრეზე, **მიტენდიერ**-ად წოდებულზე. აქ პატარა ხევის პირად არის ნაშთები ციხისა, კარგად ნაშენი ქვითკირით, მაგრამ დიდრონი ნათალი ქვები მოძარცული აქვს. შემდეგ გზა მიდის ხევის პირზე, საზამთრო მეორე მეზრე **თემურ-ყიშლამდის**. ხევი წოდებულია **თემურ-გაშ**-ად.

შებმა ველარ შესძლეს (ძეგლი ერთობ მძიმე იყო) და ერთს სოფელში კოსორის მახლობლად დასტოვეს. გ. ჩუბინაშვილის გადმოცემით, („ქართული ხელოვნების ისტორია“, ტომი პირველი, გვერდი 212.) იაკობ სმირნოვს წაუყოთხავს მოხსენება ამის მსგავსი სომხური ძეგლების შესახებ რუსეთის არქეოლოგიურ საზოგადოების კლასიკურ განყოფილების სხდომაზე ლენინგრადში 11 მაისს 1926 წელს. მომხსენებლის აზრით, მის მიერ განხილული ძეგლები ჰყუთუნებია მე-6 — 9 საუკუნოებს (მოხსენება დაბეჭდილი არ არის ჯერ). მოხსენების წაკითხვის წინ ი. სმირნოვს ცნობა მიუღია, რომ თურქეთში, სოფელ კოსორში, ასეთივე ძეგლი აღმოაჩინესო. თქმა არ უნდა, რომ ეს ცნობა ჩვენს მიერ აღწერილ ძეგლს ეხება. სურათები ჩვენი ძეგლისა გამოფენილი იყო ქართული ხუროთმოძღვრობის ძეგლთა გამოფენაზე, თბილისში, 1920 წელს, სხვა მრავალ ძეგლების ნახაზებთან და სურათებთან ერთად. ამას იხსენიებს გ. ჩუბინაშვილიც (იქვე, გვ. 214, შენ. 1.), მაგრამ, რასაკვირველია, მან არ იცის, რომ ეს ის ძეგლია, რომლის შესახებ ი. სმირნოვს მიუღია ცნობა. ესარგებლობთ შემთხვევით აღენიშნოთ, უსანეთის ეკლესიის ამის მინაგვარი ძეგლი, რომლის სურათს № 16654 გ. ჩუბინაშვილი უჩვენებს (იქვე, გვ. 212, შენ. 3) ერმაკოვის კოლექციაში, გადმოღებულია ჩვენი არქეოლოგიური მოგზაურობის დროს გორის მაზრაში იენისში, 1910 წლისა. ამავე მოგზაურობის დროს არის გადმოღებული ერმაკოვის მიერ ყველა სურათები იკორთის ტაძრისა და მასში დაცული ნივთებისა, ბიეთის ეკლესიისა, მეჯვრის ხევისა, უსანეთის ეკლესიისა და შენაბადისა.

თემურ-ყიშლის მახლობლად, კლდის ძირში, ლამაზი, კარგად დაცული ეკლესია არის, ეხლა პატარა ვანქად წოდებული.

პატარა ვანქი

ძველი სახელი მისი არ ვიცით. ეს არის ერთ-ნაოსიანი ბაზილიკა მკვიდრად ნაშენი და შექმნილი გარედან კარგად ნათალი ქვებით. აღმოსავლეთის ფასადი ეკვრის კლდეს და სრული არ არის. აღმოსავლეთის ფანჯარა ეხლა სანახევროდ მიწაშია მოქცეული. საკურთხეველში ორივე მხარეს ფანჯრისა ჯერ სულ პატარა ნიშებია, შემდეგ დიდრონი უბეები, რომელნიც ასრულებენ სამკვეთლოს და სალაროს მაგიერობას, სიმვოლიურად მაინც. ამავე უბეებს თავის მხრით კიდევ მომრგვალებული პატარა ნიშები აქვს. მეორე ფანჯარა დასავლეთის კედელშია და მესამე სამხრეთის. შესავალი აქვს მარტო სამხრეთით. თაღები გოდრული დამყარებულია სამ-სართავ კამარაზე, რომლის შუალას აქვს რთული კომპოზიციის მომრგვალებული ქუსლები; თვით ნახევარი სვეტები პილიასტრისა მთელის ქვისანი არიან ერთი საეენის სიმალლით. ჩრდილოეთით ამ ეკლესიას მიშენებული აქვს მეორე პატარა ეკლესია, რომელსაც შესავალი აქვს დასავლეთით, ფანჯარა თითო აღმოსავლეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით, საკურთხეველის აფსიდაში ორი ოთხკუთხედი პატარა უბეა (გეგმა იხ. ტაბ. 24, b). ეს მიშენებული ეკლესია უფრო დაბალია, ვიდრე თავი ეკლესია. ორივე ეკლესია დახურულია ლორფინით. მომრგვალებული კარის თავის დიდ ქვეს ჰქონია ასომთავრული წარწერა, რომელიც განგებ მოუთლიათ. ლავგარდანი (კარნიზი) უბრალო თლილის ქვით არის. საკურთხეველები ორთავე ეკლესიაში ამალლებულია ეკლესიის ქვის იატაკზე ნახევარი არშინით, თავ ეკლესიაში უფრო მეტით. კანკელი ქვისა ყოფილა, მაგრამ ეხლა მოშლილია; მისი და ეკლესიის იატაკის ქვებით აშენებულია სახლი მეზრეში. დასავლეთის სარკმელს მთავარი ეკლესიისა აქვს ნახევარ-ფარგლიანი კრილი ფანჯრის თავი და მისი შინაგანი არე დაყოფილია ფერადებით, თეთრით და ყვითელთ, მარაოს მსგავსად; შთაბეჭდილება ისეთი აქვს, თითქო სხვა და სხვა ფერის ნაქერი ქვისაგან იყოს შექმნილი. ჩვენს ფოტოგრაფიულ სურათზე ეს და დასავლეთის სახეები ორთავე ეკლესიისა კარგად მოჩანს. ზეძირკველი ეკლესიისა ორსაფეხურიანია, ხოლო ჩრდილოეთის ეკლესიისა სამსაფეხურიანი. ამავე ეკლესიის შესავლის თავზე კრილი ქვის ჯვარია. შიგნით თავ ეკლესიაში კედლებზე ბევრია

ნაშთი ასომთავრული წარწერებისა, ერთობ დიდროანის ასომთავრულის ასოებით, მაგრამ ეს წარწერები მერმინდელია, მლოცველთა მიერ ამოჭრილი კედლებზე. მაგალითად, საკურთხეველში:

დღესა ქუე შეწყულ. ქუე შე სრგ.

ერთს უბეში საკურთხეველისა: ქუე შე; მეორე უბეში: თუდრ. ჩრდილოეთის კედელზე: „ქინე“. სამხრეთის კედელზე: „ქუე შე აღდე“; შემდეგ განცალკევებულ ქვაზე, უფრო დიდი ასოებით: „გუგი“; შესავლის მარჯვენა გარედან ყოფილა კარგი წარწერა, უფრო ძველი ასომთავრულით, რომელიც განგებ გაფუჭებულია და დარჩენილი ნაწილიდან მოჩანსრდაკად“.

ორი საუენის მოშორებით ეკლესიისა დასავლეთის მხრით ამართულია ბუნებრივი კლდე, სრულიად კოშკის მსგავსი, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთის მხრით დაკიდულ კლდეებში, რომელნიც შესდგებიან ნალექი კონგლომერატისაგან, მოჩანს მრავალი მღვიმეები, ზოგი მათგანის წინაპირები ამოშენებულია ქვიტკირის კედლებით, შიგ დატანებულ მომრგვალო ფანჯრებით; ექვს გარეშეა, რომ ამ მღვიმეებში ეკლესიებიც მოიპოვება, მაგრამ ესლა ისინი შეუვალნი არიან, გზები სულ მოშლილია და თვით ზოგიერთა პღვიმეც ჩანონგრეული ჩვენს ფოტოგრაფიულ სურათზე აქ პღვიმეების წინა პირნი ფანჯრებითურთ კარგად მოჩანს. ეკლესიის ცოტა ქვემოდ წყლის ღრვი ყოფილა; მახლობელი სოფლების ქრისტანბი, სოფლები და ბერძნები, ამ ეკლესიებში ორჯერ მოდიან წელიწადში და იხდიან დღესასწაულს ღვთის მშობლის მიძინებას დღეს და ერთს დღეს კიდევ აღდგომის შემდეგ.

ათაბაგ მუკაბუკის ციხე-დარბაზი და ეკლესიის ნანგრევები

დემურ-კიშლას წყალი ერთვის ბარდუსის წყალს (ეხლა ბარდუს-ჩაი), მარჯვენა ნაპირზე ბარდუსის წყლისა, მაღალი კლდეების ძირში, ვიწრო, მაგრამ საკმაოდ გრძელი ტერრასაა, რომელზედაც მოიპოვება ნანგრევები ციხისა და მთელი რიგი სასახლის შენობათა, ეხლა სულ განადგურებული, და ქვები ერთმანეთში არეული. ამით შორის უკეთ დატულია სასახლის ეკლესია, ჩვეულებივი ერთნეფიანი ბაზილიკა, შექმნილი შიგნით და გარეთ თლილის ქვით, თადი ჩამონგრეულია, ხოლო კედლები დატული, მაგრამ ნაწილი ნათალი ქვებისა დასავლეთით და ჩრდილოეთით მოძარტულია; შესავალი აქვს სამხრეთით, ფანჯრები აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. კარი ეხლა ამოშენებულია ქვებით, ხოლო ირგვლივ შე-

მკობილია არა მდიდრული ჩუქურთმით და ნახევარ-ფარგლიანი კაპრიტით, რომლის ქვეშ ქვაზე ღვთის მშობლის ფიგურაა ჩრვილდნა, ყრმა მაცხოვარს აწერია ზუცურად: ქუე. კარის წრის ორივე მხარეს ქვაზე თითო როზეტია ამოჭრილი (კარი გადაღებულა ფოტოგრაფიულად). კარის მარჯვნივ ხუთ დიდ ქვაზე დადრონი გადაბმული ასომთავრულით ცოტა ნაკლულოვანი წარწერაა. გაგრძელებული აღმოსავლეთის კედელზე:

....ამ ეკლს აღმშნბ[ლსა ათბგსა პა]ტონსა მზექაბკს (შემდეგ აღმოსავლეთის კედელზე): დღგრძბით შ-ნ ლ-ნ .

უქარაგმოდ:

.... ამ ეკლესიის აღმაშენებ[ლსა ათაბაგსა პა]ტონსა მზექაბკს დღეგრძელობით შეუწდენენ ღმერთმან (1).

წარწერა უნდა ეკუთვნოდეს ათაბაგს მზექაბუკ დიდა, ქაიხოსრო I შვილს, რომელიც გარდაიცვალა 1516 წელს (H. G. II, 1, p. 640). ამ წარწერის ზემოდ ერთს ქვაზე მრგვალი სარკმელია ამოჭრილი. ეკლესიის ეგვტრის აღმოსავლეთით დიდი ოთხკუთხედი ზალაა ათაბაგის მზექაბუკის სასახლისა და შემდეგ მთელი რიგი ოთახებისა: მისავალი ამ ციხე-დარბაზის ნაშთებთან მარტო აღმოსავლეთის მხრიდან არის. სასახლიდან იშლება ერთობ ლამაზი პანორამა ბარდუსის ხეობისა. ეკლესიის პირდაპირ მომრგვალებით წარგძელებული კლდე მოჩანს და მისი ატმოსფერული წყლებით დასერილი გვერდები გვაძლევს შთაბეჭდილებას, თითქო ეს ხელოვნურად ნაშენი ორ-სართულიანი ციხე იყოს. დასავლეთის მხრით ეკლესიისა კლდეში მოჩანს მღვიმის ეკლესია. მაგრამ მისავალი ეხლა მოშლილია.

კობი

კობი ბარდუსის წყლის პირზეა და შეადგენს მეზრეს სოფელ პერტუსისა, რომელიც მაღალ მთაზეა გაშენებული. აქვე არის ხიდი და წისქვილი. მარჯვენა ნაპირზე ბარდუსის წყლისა კლდეებში მოჩანს მღვიმეები, რომელთა პირი ამოშენებულია ქვითკირით. ერთი მათგანი მოგვაგონებს მაღალ ციხის კედლებს დიდრონის კოშკე-

1) ეს წარწერა დ. ბაქრაძესაც აქვს ნახული და ამასთან ერთად ჩამოთვლილი აქვს მოკლედ მის მიერ ნახული სხვა ეკლესიებიც ოლთისის ოკრუგში (იხ. გეოგრ. საზოგადოების კავკასიის განყოფილების „იზვესტია“, VII, გვ. 200 — 201).

ბით, ძაბრის მსგავსად. მისავალი ეხლა მოშლილია. მარცხენა ნაპირზე მდინარისა უფრო მაღალ კლდეებში მრავალი დიდრონი მღვიმეები მოჩანს. აქაც მღვიმის პირები ქვიტიკირით არის აღმოშენებული, შიგ დატანებული ფანჯრებით. აღმოსავლეთით მღვიმეებისაკლდის ნაპრაღზე, მცირე ადგილი დავაკებულა და ზედ აშენებულია თლილის ქვის ეკლესია, ჩუქურთმებით შემკობილი; ჩრდილოეთის ნაწილი და ნაწილი აღმოსავლეთის კედლისა კლდეზეა მიშენებული. სხვა ნაწილები დურბინდით კარგად მოჩანს. შესავალი ერთი აქვს. სამხრეთით; ფანჯრები თითო, აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით; დახურულია ლორფინით. ეხლა ამ ღვიმეებს და ეკლესიას მისავალი აღარა აქვს.

პერტუსი

პერტუსში 50 კომლი სომეხია, სათათრეთიდან მოსული. ამ სოფელში ორი ქართული ეკლესია ყოფილა ჩვეულებრივი რიგისა; ერთი მათგანი, სოფლის ზემოდ, სულ განადგურებულია. მეორე დაცულია, მაგრამ სომეხებს გადუკეთებიათ თავის ეკლესიად 1893 წ. და ის ქართული წარწერა, რომელსაც ბაქრაძე იხსენიებს, მოუსპიათ. გევმა ეკლესიის იხ. ალბომში, ტაბ. 25. გ. (სარჩევში ეს კოპის ეკლესიად არის მოხსენებული, მაგრამ ეს პერტუსის ეკლესია არის). მას შესავალი აქვს სამხრეთით, ფანჯრები აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. საკურთხეველში ერთი პატარა უბეა; შექერწილია ნათალის ქვით. ირგვლივ სასაფლაო არის. სასაფლაოს ქვების სახეები წარმოადგენენ ხშირად ცხენის და ცხერის ფიგურებს.

რვა ვერსზე პერტუსიდან მთაზე მრგვალი დიდი კოშკია, კარგად ნაშენი და ამ კოშკის ქვემოდ პატარა, ჩვეულებრივი რიგის ეკლესია ყოფილა, ეხლა სულ მოშლილი.

ზობისგერი

პეტრუსის ქვემოდ, დაბლობში სოფ. **ზობისგერია**, აგრეთვე სომეხებით დასახლებული, მაგრამ ზაფხულში აქ არაფინ რჩება, ისე ცხელა. ამ სოფელს მინდორი ახლავს და შუა მინდორში ერთობ ღამაზი გევმის ეკლესია მოიპოება (იხ. ტაბ. 20), მკვიდრად ნაშენი ქვისგან და შიგნით და გარედ შექერწილი ნათალი ქვებით. ეს ოთხაფსიდიანი ეკლესია, ჯვარის სახის გევმაში ჩასახული, გარედ მრავალწახნაგოვანად გამოდის. შუა ნაწილი შიგნით წარმოადგენს კვადრატს,

რომელსაც სამი მხრით აფსიდების წინ ეკვრის სწორკუთხოვანი ოთხკუთხედები, ზოლო აღმოსავლეთის მხრით კვადრატი. დაბალი, კონუსის სახის გუმბათი თავის დაბალი, მრგვალი გუმბათის ყელით, დამყარებულია ოთხ განცალკევებულ მრგვალ სვეტზე. რომელნიც შუა კვადრატის გარე კუთხეებშია მოთავსებულნი. კამარები მომრგვალებულია. გუმბათის ყელში ოთხი მრგვალი სარკმელია (იხ. ტაბ. 21), ზოლო აფსიდებში, გარდა ჩრდილოეთისა თითო ზევით მომრგვალებული ფანჯარაა; შესავალი აქვს დასავლეთით და სამხრეთით. სახურავი ქვისაა. ლამაზი სვეტები მთელი ქვისაგან დამუშავებული დამყარებულია მომაღლო კვარცხლბეკებზე; მათი თავები ორმაგია; ქვემოდ მრგვალია, ზემოდ ოთხკუთხედი (ტაბ. 21). ერთი სვეტი სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილში გატეხილია და სომხებს შეუცვლიათ ხის სვეტით იმავე ზომისა, როგორც სხვებია და მოუთავსებიათ ძველ კვარცხლბეკზე და სვეტის თავიც ძველი დაუშენებიათ. კანკელი ქვისა ყოფილა, 14 1/2 ვერშოკი სიმაღლით და ლაგვარდანი (კარნიზი) ღაროვანი ჰქონია; შუაში, საკურთხეველში შესასვლელად, ორი საფეხურია დატანებული. კუთხეებში კანკელისა ოთხწახნაგოვანი ქვებია. რომელნიც შუაში ამოღრმავებულია. ამათში ალბად ჩასმული იყო კანკელის მრგვალი სვეტები. ამ დაბალი კანკელის ქვები, ეტყობა, წმიდათა ფიგურებით ყოფილა შემკობილი; ერთი მათგანი დარჩენილია საკურთხეველში, ძალზე გაშავებული კვარტლით, და ზედ გამოქანდაკებული ფიგურა, ვგონებ, იოანე ნათლის მცემელს უნდა წარმოადგენდეს, ან წმიდა ნიკოლოზს; დანამდვილებით ძნელია თქმა. ირგვლივ ძველი ასომთავრული წარწერა ძალზე დაზიანებულია. წარწერა ასე უნდა იკითხებოდეს:

ქ. ქეე შუე მქელ ... ცოდვილი

ქ. ქრისტე, შეიწყალე მიქელ... ცოდვილი.

ამ ქვას დიდს პატივს სცემენ სომხები და ბერძნები მაზლობელი სოფლებისა, უნთებენ სანთლებს, და ლოცულობენ მის წინაშე. გადმოგვცეს, ვითომც ერთხელ ქვა ერთს ქურთს წაეღოს ეკლესიიდან, მაგრამ სიზმარი ენახა, თუ ქვა არ დააბრუნე თავის ადგილზე. ამ დღეებში მოკვდებო, და უკან დაებრუნებოს.

ერთი მოშლილი და სულ გაფუჭებული ფიგურა მეორე ქვაზეც შევამჩნიეთ. ტრაპეზის ქვა სიგრძით 1 არშინი და 7 1/2 ვერშოკი, განით 1 არშინი და 1 ვერშოკი, კედელზეა მიშენებული. ადგილობრივი სომხების თქმულებით, ეკლესია იოანე ნათლის მცემელის სახელობის არის. შიგნით ეკლესია ერთობ წმინდათა ნათალი ქვებით არის შეძერწილი და თავის სიმეტრიული, პარამონიული გეგმით, ლა-

მაზი სვეტებით და მოხდენილი გუმბათით თვალწარმტაც შთაბეჭდ-
ლებას ახდენს. ეკლესია, ჩვენის აზრით, მე-9 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს და ყოველ შემთხვევაში მეათე საუკუნეზე უფრო გვიანი არ არის. გარედან ეკლესია ძალზე დაზიანებულია. გარეგანი სახე ეკლესი-
ისა გადმოღებულა ფოტოგრაფიის საშუალებით; აგრეთვე კანკელის ქვის ფიგურაც.

კოტისი

კოტისში ქურობები ცხოვრობენ. მოზრდილი, ძველი, ჩვეულებ-
რივი რაგის ეკლესია, თლილის ქვით შეძერწლი, მცხოვრებთ მი-
წით გადაუხურავთ. შესავალი ჰქონია დასავლეთით, ხოლო ფანჯ-
რები აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით (გვეგმაზე მარტო
ერთი, აღმოსავლეთის ფანჯარაა აღნიშნული, იხ. ტაბ. 30. გ).

ქარგლუხი სხლა კარკლუხი

მუსულმანთა სოფელია. აქ ორი ეკლესია ყოფილა, ერთი მო-
დილო, ნახევრად ნათალი, მოწითანო პატარა ქვებით ნაშენი და
ამიტომ შორიდან აგურით ნაშენსა ჰგავს. ჩვეულებრივი ოთხკუთ-
ხედი გეგმის არის საკუროთხვევლის აფსიდით (იხ. ტაბ. 24. ე). თალი
მოშლილია, კედლები დაცული. შესავალი აქვს ჩრდილოეთით და
სამხრეთით; სამხრეთით ახლავს პატარა ეკვტერი, ფანჯრიანი აფ-
სიდით და დასავლეთის კარით; ეკვტერი მთელად არის დაცული.
თავ ეკლესიაში თითო ფანჯარაა ყოველ მხრით. გოდრული თალი
დამყარებული ჰქონია ერთ სართავ კამარაზე.

მეორე პატარა ეკლესია მაჰმადიანებს ჯამეთ გადაუყეთებიათ
და აღმოსავლეთით აფსიდი აღარა აქვს, ისე შენობა კარგად არის
დაცული. შესავალი აქვს სამხრეთით. ფანჯრები აღმოსავლეთით,
დასავლეთ და სამხრეთით (იხ. ტაბ. 24. ა.) შიგნით კედლები შე-
ლესილია; აქა-იქ მოჩანს კედლებზე გვიანი სომხურად დაწახანილი
წარწერები. ერთი ამ ეკლესიათაგანი უნდა ყოფილიყოს წმიდა გი-
ორგის სახელზე აშენებული; ერთი ცალკე ფურცელზე მერმინდელი
მინაწერი ჯრუჭის სახარებისა გვამცნევს, რომ „თემსა მას ბანისასა
ქარგლუხს“ წმიდა ბერს აექსენტის აუშენებია წმიდა გიორგის ეკ-
ლესია და შიგ დაუდგია მრავალი ნაწილი, მაგრამ იმ ადგილს მა-
შინ ყოფილა ურწმუნო სანჯაკი ბაადინ - ბეგი, რომელსაც წმიდა
ბერი ციხეში ჩაუგდია, ხოლო შემდეგ იქიდან გაუნთავისუფლებიათ.

ეს უნდა ეხებოდეს მეთექვსმეტე-მეჩვიდმეტე საუკუნის ამბავს **ადგილობრივი**
 არა სელჯუკების დროს, როგორც ბროსსე ფიქრობს (**Rep. XII, pp. 299-300**;
 85 — 96).

ლექსორი

ლექსორში დიდი ლავრა ყოფილა გაშენებული ბარდუსის წყლის მაღალ კლდოვან ნაპირზე. დაბლა წყლის ნაპირზე ვიწრო. მაგრამ ღრმა ხეობაში ბაღებია გამართული კაკლის ხეებისა, თუთისა, ქლიავისა და სხვა. მცირე თუთუნის პლანტაციაც მოჩანს. ზემოდ კლდეებზე მონასტრის შენობებია ირგვლივ. რუკა ადგილისა იხ. ტაბ. 30. f. ერთი თავი ეკლესიაა, დიდი, სამი ეკვტრით და ხუთი პატარა ეკლესია, ყოფილა მემქვსეც, რომელიც ეხლა მოშლილია. ყველა ეკლესია ქვითკირით არის ნაშენი და შეძერწილი ნათალი ქვებით. სამი პატარა ეკლესია ჩრდილო-აღმოსავლეთით თავი ეკლესიისა ერთგვარი გეგმის არის, ერთი კარით სამხრეთით და ერთის სარკმლით აღმოსავლეთ აფსიდაში. იხ. ტაბ. 30, a, b, c. მეოთხე პატარა ეკლესიას ტაბ. 30, d. შესავალი აქვს დასავლეთით და სამხრეთით. ფანჯარა აღმოსავლეთით; მეხუთე პატარა ეკლესიაც ამ რიგის არის. თავი ეკლესია (იხ. ტაბ. 30, e) წარმოადგენს ერთნეფიან მოდიდო ბაზილიკას ორის სართავი კამარით. ამ დიდ ოთხკუთხედ შენობას ჩრდილოეთის მხრით აქვს გრძელი ეკვტერი, რომელიც უერთდება ეკლესიას ერთი კარით. ორი ეკვტერი ერთვის ეკლესიას სამხრეთის მხრით, ორივე უწევს მხოლოდ სამხრეთის კარამდის თავი ეკლესიისა. ყველა ეკვტერი დაბალია თავ ეკლესიასთან შედარებით და შემდეგ უნდა იყოს მიშენებული. კედლები თავი ეკლესიისა კარგად არის დაცული. თალი ჩანგრეული ყოფილა, და შემდეგ მებატონეს მამულისა, მამედ-ბეგს, ეკლესია დაუხურავს მიწით და გადაუქცევია საცხოვრებელ სახლად. მაგრამ ეხლა ეს მიწური სახურავიც ჩანგრეულია და იქ არავინ ცხოვრობს. ეს თავი ეკლესია შიგნით მოხატული ყოფილა ფრესკებით, მაგრამ ეხლა მხატვრობა სულ მოშლილია. ეკლესიათა კედლები აქა-იქ დაჩხაპნილია მნახველთა თუ მლოცველთა მიერ ქართულის, სომხურის და ბერძნულის წარწერებით. ერთ ადგილას ხუცურათ უწერია:

ქუე შუე სეით და კარი უღე ცოდვილთა.

ქალაქი ოლთისი

ოლთისის ციხე და ციხის ეკლესია

ქალაქი ოლთისი გაშენებულია ორივე ნაპირზე ოლთისის

წყლისა; მარცხენა ნაპირზე ახალი სახლები და კაზარმებია, ხოლო
 ძველი ქალაქი, ციხე, ჯამე და უმეტესი ნაწილი შენობათა მოთავსე-
 ბულია მარჯვენა ნაპირზე. ნაპირები შეერთებულია დიდის ხის ხი-
 დით, რომლის ქვემოდ აუზი მდინარისა ფართოა და მოცულია ბაღ-
 ბოსტნებით. მახლობელი მთების კალთები ბუჩქნარით არის შემოსი-
 ლი. მდებარეობა ლამაზია. თავ სიძველეს ქალაქისა შეადგენს ოლ-
 თისის ციხე, რომელიც გაშენებულია მაღალ კლდოვან გორაკზე
 ოთხკუთხედათ და მიმართულება აქვს ჩრდილოეთიდან სამხრეთისა-
 კენ. კლდეების მწვერვალები გორაკისა წამახვილებულია შუბის
 წვერის მსგავსად. ამ მწვერვალებზე და მათ შორის ამოყვანილია მა-
 ღალი და მკვიდრი ზღუდეები მომრგვალებული კოშკებით. ზღუდის
 თავები, ეტყობა, დაკბილული ყოფილა სათოფურებით. შესავალი
 აქვს სამხრეთიდან, ვიწრო გვირაბის მსგავსი კორრიდორებით, რო-
 მელიც ეხლა ჩამონგრეულია. შუა ციხეში მოედანია სხვა და სხვა
 შენობათა ნაშთებით. ერთი მათგანი ძველ დარბაზს შეიცავს, თაღე-
 ბიანია მიწით დახურული. დასავლეთის ნაწილში დარბაზს ჩვე-
 ულებრივი დარბაზის გვირგვინი ახლავს, რომლიდანაც დარბაზში
 ჩამოდიოდა სინათლე. ამ დარბაზიდან მიწაში მიდის სამალავი გვი-
 რაბი, რომელიც ალბათ ქალაქში გამოდიოდა. სამხრეთის კედრით
 ამართულია შიდა-ციხე (ციტადელი), ყველაზე მაღალი, რომელიც
 ზემოდ პრტყელი ბანით თავდება, და კუთხეები მომრგვალებული
 აქვს. მოედნიდან კამარას ქვეშ ციხე მიდის შიდა-ციხის ზემო ნაწილ-
 ში ასასვლელი. ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის მხრით მოედნისა დარჩე-
 ნილია ნანგრევები ძველი ეკლესიისა, რომელიც შეძერწილი ყოფი-
 ლა შიგნით და გარედ მოწითანო ლამაზი თლილის ქვით. ნათალი
 ქვები ეხლა მეტ ნაწილად მოძარცულია. გვემა ეკლესიისა ექვს-აფ-
 სიდიანია, მრავალ წახნაგოვანში ჩასახული (იხ. ტაბულა 26. f. და
 არა 26. d., როგორც სარჩევშია ნაჩვენები). ეს ეკლესია ქეშმარიტი
 კობიო არის ჩვენ მიერ აღწერილ კიაგმის-ალტის ეკლესიისა, ბანას
 მახლობლად (იხ. XII ტომი კავკასიის მატერიალებისა, გვ. 85 —
 89) და ამიტომ მასზე სიტყვის არ გაეაგრძელებთ. ვიტყვით მხოლოდ,
 რომ ეს ეკლესია უფრო ცუდათ არის შენახული, ვიდრე კიაგმის-
 ალტისა, მაგრამ შიგნით ეკლესიის კედლებზე მოსჩანს ნაშთები
 ფრესკებისა და ეტყობა საკურთხეველში წარმოდგენილი ყოფილა
 კომპოზიცია ვედრებისა: ღვთის მშობლის სურათი ამ კომპოზიცი-
 ისა მარცხნივ საკმაოდ კარგად განირჩევა. დ. ბაქრაძე უჩვენებს ამ
 ეკლესიის შინაგან კედელზე რამოდენიმე ბერძნულ ასოს, ხოლო
 ჩვენ დროს ეს აღარ იყო. ბოტანიკოს კობის მოგზაურობის დროს,

1843 წელში, როგორც მისი აღწერილობიდან ჩანს, ამ ეკლესიის ნანგრევები უკეთ ყოფილა დაცული. ამას გარდა კიხის შენიშვნით, ყოველგან, როგორც კიხის ისე ქალაქის ზღუდის კედლებზეც, მას უნახავს უკვე წაბლალული ძველი ქართული წარწერები და ფიგურები, ამოჭრილი დიდრონ ქვებზე, ნამეტნავად მას თვალში სცემია ღვთის მშობლის ფიგურა ჩვილედი და სამი მეფეთა სურათი. ზოგჯერ მე მიჩვენებოდაო, დასძენს კიხი, რომ ეს ფიგურაიანი ქვები უფრო ძველ შენობებს უნდა კუთვნებოდაო (იხ. კიხის უკვე ნახსენები თხზულება, II, გვ. 251 — 252).

ოლთისის კიხის ეკლესიას ეკუთვნის მოწითანო პრტყელი თლილი ქვა. სვეტზე დამყარებული, რომელიც, როგორც მოვიხსენიეთ, დათიკო ქუთათელაძემ გამოგვიგზავნა თბილისში ჩვენს მოგზაურობამდის. ეს ქვა, ვგონებ, ერთ სვეტზე დამყარებულს ტრაპეზი ქვას წარმოადგენდა. ამ ქვის სისქეზე ოთხივე მხრით ასომთავრული წარწერა არის. ერთი სტრიქონი სულ მოშლილია. დანარჩენში ჩვენ ამოვიკითხეთ:

1. ო~ო ღ~ო ძ~ლო
2. ქ~ე შ~ე გბ~რლ რ~ნ ადიდა წ~ა გ~ი და ალ
3. მართა წ~ა გ~ის საკურთხველი.

უქარაგმოდ:

„უფალო ღმერთო ძლიერო, ქრისტე, შეიწყალე გაბრიელ, რომელმან ადიდა წმიდაა გიორგი და აღმართა წმიდაა გიორგის საკურთხველი“.

ერთ მხარეს ქვაზე ეწერა კიდევ:

ქ ღ~თმა
 შქმნა კელთაგან (1)
 ქ~ე შ~ე გბ~რლ

უქარაგმოდ:

„ქ. დავითმა შექმნა კელთაგან. ქრისტე შეიწყალე გაბრიელ“.
 წარწერა უჩვენებს, სხვათა შორის, რომ კიხის ეკლესია წმიდა გიორგის სახელზე ყოფილა აშენებული(2).

ხსენებული ეკლესიის ქვემოდ, მღვიმეში, მოთავსებულია დარბაზის შენობა, რომლის გეგმა იხ. ტაბ. 36, b (და არა 36, f., რო-

1) აღარ მახსოვს, ეს სიტყვა ამ სტრიქონს ეკუთვნის თუ მეორეს.
 2) ეს ტრაპეზის ქვა, როგორც კუთვნილება ჩვენი მუზეუმშია ჩვენს დროს ინახებოდა უნივერსიტეტის შენობის პირველი სართულის კორიდორში.

გორც სარჩევშია მოხსენებული), ხოლო განაკვეთი მისი იხ. ტაბ. 26 e. როგორც ამ განაკვეთიდან ჩანს, დარბაზს აწეული თალები აქვს და სინათლევ ზემოდან ჩაუდიოდა.

მეორე ეკლესია ოლთისის ციხისა

დასავლეთის მხრით ოლთისის ციხეს ეკვრის ფრიად ვრცელი ოთხკუთხედი მოედანი, მოზღუდული მაღალის ქვითკირის კედლე-ათით; ეს არის მეორე დაბლობი ნაწილი ციხისა. ამ ადგილში ეხლა მარტო ერთი შენობა მოჩანს, იგიც ახალი, ყაზარძის მსგავსი, მიშენებული თვით ციხის კლდეზე, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლის კუთხეში ამ ზღუდისა დატულია ძველი ქართული ეკლესია მოზრდილი, ერთ-ნეფიანი ბაზილიკა, მაგრამ თან ახლავს სამკვეთლო და სალარო, რომელთაც აფსიდები არა აქვთ და რომლენიც საკურთხეველს არ უერთდებიან კამარებით, არამედ თვით ეკლესიას (გეგმა იხ. ტაბ. 28, b); თალები ეხლა დაბალია და უსწორმასწორო; ეს სომხებს გადუქეთებიათ, რომლენიც ეხლა ეკლესიასა ფლობენ. წინანდელი თალები დამყარებული ყოფილა ორ სართავ კამარაზე. შესავალი აქვს სამხრეთით და ჩრდილოეთით (დასავლეთის კედლის ახლოს). ფანჯრები თითო საკურთხეველში, სამკვეთლოში და სალაროში, ხოლო სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლებში სამ-სამი. ეკლესია შექმნილია სხვა და სხვა ფერის ნათალი ქვებით. დასავლეთის მხრით ეკლესიას პატრონიკე (ზორი) აქვს. კედლებში რამოდენიმე ქვა არის ჩატანებული ზედ ამოჭრილი ჯვრებით. ერთს ქვაზე აკანთის ორნამენტია, ლამაზი. ეკლესიაში ორი ქვის ნატეხი იპოვება. ერთზე გადასული ასომთავრული წარწერა ეტყობა, მეორეზე ოთხი მოსხო ლამაზი ბერძნული ასოა: **ΙΙΟΦΙ**. ეკლესიაში ეხლა ინახება სომხური ხელნაწერი სახარება ბომბიკინაზე დაწერილი ორ სვეტად. თავში ორი ფურცელი და ბოლოს ერთი ფურცელი პერგამენტისა არის. ხელნაწერი გადაწერილია 1605 წელს, ყდა ხისა აქვს შავ-ტყავ-გადაკრული და პირველ გვერდზე შემკობილია ჯვრით, რომელიც შემოუწირავს ვილაც აბრაამს შესაწყნარებლად მისი დედისა ზანონი-სა და მამისა ალექსიანისა. სახარება შემკობილია ფერადოვანი მინიატიურებით მახარობელთა, ათთორმეტ საუფლო დღესასწაულთა და სხვა სახარების სცენებით. მეთაური ასოებიც ფერადოვანია.

მიზგიოთა ანუ ჯამე ასლან-ფაშისა

ეს ჯამე საუკეთესოდ ითვლება მთელს ყარსის ოლქში, ლამაზი

გუმბათიანი შენობაა კვადრატული. სამხრეთ-დასავლეთის მხრით თან ახლავს მაღალი და კოხტა მინარეტი. შესავლის წინ კარის ბჭეა სამ-გუმბათიანი; გუმბათები ერთის მხრით დამყარებულნი არიან თვით კვადრატის კედელზე და მეორეს მხრით ოთხ, მთელი ქვისაგან გაკეთებულს ერთობ ლამაზ სვეტზე (გეგმა იხ. ტაბ. 31, **b**. ხოლო მისი განაკვეთი 31, **c**). კარის ბჭე 12 ვერშოკით ამაღლებულია თვით ჯამეს იატაკზე. შენობა სხვა და სხვა ფეროვანი ნათალი ქვებით არის ნაშენი. დახურული ყოფილა წინეთ კრამიტით; ეხლა ეესტის სახურავი აქვს, მწვანედ შეღებილი. დეტალები ამ შენობისა ერთობ საუცხოოა. სვეტები შემკობილია ლამაზი კვარცხლბეკებით და სვეტის თავებით. კვარცხლბეკებზე დადებულია სპილენძისაგან ჩამოსხმული მრგვალი ბალიშები და ამას ემყარება სვეტები, ასეთივე მრგვალი ბალიშებია სვეტის თავსა და სვეტს შორის. შესავლის კარის არე მოცულია ისეთისავე ჩუქურთმებით, როგორც ქართული ეკლესიები საუკეთესო დროისა. კერძოდ, თავი კამარა შუაში შემკობილია ფურცლოვანი ჩუქურთმით, რომელიც ბანას ეკლესიის შემკობილებას მოგვაგონებს. კამარები ისრულია. გუმბათი ტრომბებზეა დამყარებული. ფანჯრები მრგვალი, ოთხ-კუთხედი და მომრგვალებულნი, სულ ქართული ჩუქურთმებით არის შემკობილი. ფანჯრებში სხვა და სხვა ფერადოვანი მინებია ჩასმული. შიგნით კედლები შეღესილია და შეღებილი მომწვანოდ. პატრონივე ხისა არის დამყარებული ხის სვეტებზე, მაგრამ სვეტების კვარცხლბეკები სპილენძისა არის, ისეთივე ვალიუტებით. როგორც ბანას ეკლესიის სვეტის თავებს ამშვენებენ. მიმბეთი შიგნით მოცულია ოთხკუთხედი ქართულად მოჩუქურთმებული ხის ჩარჩოთი. იატაკი ცემენტისა არის. ერთის სიტყვით, ჯამეს ზუროთმოძღვარს საეკლესიო და მოხდენილად გამოუყენებია ქართული შემკობილებანი, რომელნიც ამშვენებენ ბანას და მის არემარის ეკლესიებს. მრავალი თათრული წარწერა კარების ირგვლივ და ეზოში შესავლის თავზე მოგვითხრობს, რომ ჯამე აშენებულია ასლან ფაშის მიერ მე-17 საუკუნეში. ეს იყო ტომით ქართველი, ათაბეგის ჩამომავალი. მის ძმას ახმედ ფაშას ჯამე აუშენებია ბარდუსში, რომელიც ჩვენ არ გვინახავს. აღმოსავლეთის მხრით ოლთისის ჯამეს ეკვროდა ასლან ფაშის სასახლე, რომელიც სრულიად განადგურებულია ეხლა, ხოლო რამოდენიმე ქვის კამარა კიდევ მოჩანს. თვით ასლან ფაშა სიკვდილით დასჯილ იქნა 1677 თუ 1779 წელს (Hist. de la Géorgie, II. p. 640).

უცნობი ეკლესიის წარწერები

ოფიცერმა კოტე ჯინჭარაძემ გვიამბო, რომ მას ოლთისის მახლობლად უნახავს ერთი ეკლესია, რომელსაც ჰქონია ასომთავრული წარწერები და გადმოგვცა, რაც მას ხელით გადმოეღო; ოთხი სიტყვა ამათში ფრესკების წარწერებს შეიცავს:

„წ~ჲ მინა, ფოკა; კონონ“.

შემდეგ იკითხება სიტყვები:

სლცვ (= სალოცავად) .. და შწნებლ ღმთისაგან დაოცსბმძსა:
წ~თა,.... (= და შეჩვენებულ ღმ(რ)თისაგან დაუსაბამოძსა:
წმიდათა).

სიხეკი

სიხეკი ქართველ მაჰმადიანების სოფელია, გაშენებული სიხეკის წყლის ვიწრო ხეობაში. მარჯვენა ნაპირზე ამ წყლისა ამართულია მაღალი კლდე თავ-მოკვეთილ კონუსის მსგავსად; ერთი მხარე მისი მიუდგომელი ვერტიკალური სალი კლდეა, მეორე მხრით კლდე თითქო დაკბულია, აქა-იქ ფერდებზე ვიწრო კალთებია შემაგრებული ქვითკირით, რომ არ ჩამოიქცეს და ერთ ასეთ კალთაზე სამწრეთ-აღმოსავლეთის მხრით, მწვერვალის მახლობლად, გაშენებულია პატარა ოთხ-კუთხედი ქვის კლესია, ერთ-აფსიდიანი, კარგად შენახული; შესავალი აქვს დასავლეთის მხრით და ფანჯარა აღმოსავლეთით; საკურთხეველში ორი პატარა უბე მოჩანს. ჩრდილოეთის მხრით მიშენებული აქვს ეკვტერი, უფრო კარგის თლილის ქვით ნაშენი, ვიდრე თვით ეკლესია, ერთი კარით დასავლეთით და ერთი სარკმლით აფსიდაში; ეკვტერი ეკლესიას კარებით არ უერთდება (იხ. ტაბ. 24, d). როგორც ეკლესია, ისე მისი ეკვტერი სულ მოხატული ყოფილა ფრესკებით. ნაწილი მოჩანს საკურთხეველში. ეკლესია ქვით არის დაშურული. მეორე კალთაზე ამ კლდისა დიდი ქვითკირის აუზია და აუზის მახლობლად მრგვალი კოშკი; მთელი კალთა მოზღუდულია ქვითკირის კედლებით. სულ მწვერვალზე პატარა სწორ ადგილზე აგრეთვე კოშკია ამართული, მაგრამ მისავალი ეხლა მოშლილია; აქედან საუცხოო პანორამა იშლება ოლთისის ხეობისა.

სიხეკის აღმოსავლით სოფელი ლესბეკი არის. ამის მახლობლად გიშერის მდინაია. აქვე გამოდის სიამერის ქედი, რომლის ერთი მწვერვალი კორ-კორ-დავი შესდგება ქვა-მარილისაგან, მაგრამ ამის მარლი უფრო დაბალი ხარისხისაა, ვიდრე ყალიზმანისა და კულპისა.

აქ 15 სახლი სომეხია. ძველი ეკლესია, რომელიც ჩუქურთმებით ყოფილა აქა-იქ შემკობილი, მოუშლიათ და მის ადგილზე ახალი აუშენებიათ. ძველი ეკლესიის ქვები აქა-იქ მოჩანს კედლებში.

ბაღჩალი-ყიშლა

ბახჩალიყიშლაში მავმადიანები ცხოვრობენ. მეზობელ სოფლე-ში ურუჯ-ში სომეხები. ეკლესია ბაღჩალი-ყიშლასი გაშენებულია პატარა მდინარის ვეჩუდ-სუს პირზე. ციხის მარცხნივ. ქვით ნაშენი ეკლესია ჯვარის სახისა არის, სამ-ფასადიანი, დასავლეთის მკლავი სწორკუთხიანია, წაგრძელებული, თალი და გუმბათი ჩანგრეულია, კედლები კარგად არის დაცული და შეძერწილია შიგნით და გარედ ლამაზად ნათალი მუქი მოწითაწი კუბიკური ქვებით (იხ. გეგმა, ტაბ. 23, b); შესავალი აქვს სამხრეთით. ფანჯრები თითო აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. ეკლესიის ირგვლივ ძველი სასაფლაო არის. სასაფლაოს დიდრონი ქვები წარმოგვიდგენენ ქანდაკებებს შეკავშული ცხენებისა, ცხვრებისა და სხვა ცხოველთა.

პატარა მდინარე, რომლის ნაპირზე ეკლესია არის გაშენებული, გამოდის კლდეების ნაპრალიდან, რომლის განი 2 საყენს უდრის. ერთ ნაპირზე ნაპრალია მაღალ კლდეზე ციხე-კოშკია გაშენებული, მეორეზე დიდი ოთხკუთხედი კოშკი, შეძერწილი მოწითაწი ქვებით (იხ. ჩვენი ფოტ. სურათი). ამის შემდეგ მდინარე ფართოვდება, მაგრამ შემდეგ შედის ასეთივე კლდეების ნაპრალში. სოფელი ბახჩალი-ყიშლა ამ ორ ნაპრალ კლდეებს შუა არის გაშენებული.

ფარნაკი (ქარტაზე პერნიაკი)

ფარნაკი მდებარეობს ოლთისის წყლის ორთავე ნაპირზე. იქ სადაც ბანის წყალი ერთვის ოლთისის წყალს; ამის მახლობლად მარჩილის სამრეწველოა და სოფელი ავქალა; აქ ორივე ფრიად მაღალ კლდოვან ნაპირზე ოლთისის წყალისა თითო ციხეა გაშენებული. პირველი მოთავსებულია მარცხენა ნაპირზე ვიწროდ წაგრძელებულ კლდოვან გორაკზე, რომელიც ირგვლივ მოზღუდებულია მაღალი ქვითკირის კედლებით და შეადგენს ერთს მაგარ ციხეს. დასავლეთის ნაწილში ციხისა აშენებულია საკმაოდ დაცული გუმბათიანი პატარა ეკლესია, რომელიც შეძერწილია ტლანქად ნათალი წითე-

ლის ქვევით; გუმბათი დამყარებულია აღმოსავლეთით აფსიდის კუთხეში მარაზე, ხოლო დასავლეთით სართავი კამარის ქუსლებზე. საკვირველი ესაა, რომ გუმბათს გადამავალი აფრები სრულად არა აქვს. გუმბათი ეხლა სანახევროდ ჩამოქცეულია. ეკლესიას შესავალი აქვს დასავლეთით და სამხრეთით; ფანჯრები თითო ყოველის მხრით. გუმბათში ოთხი მრგვალი სარკმელი ყოფილა; გუმბათი ოთხწახნაგოვანია, დაბალი. ეკლესიის დასავლით პატარა სწორი ეზოა (გეგმა ეკლესიისა იხ. ტაბ. 27, b; ციხისა ეკლესიით, 29, a).

ამ პირველი ციხის პირდაპირ, მარჯვენა ნაპირზე ოლთისის წყლისა უფრო მაღალი კლდოვანი მთა არის გამაგრებული ზღუდეებით, კოშკებით და სხვა შენობებით, ასე რომ სიმაგრე რამოდენიმე სართულიანია; ნაშთები სახლებისა, ეკლესიებისა და აბანოებისა იპოვებიან როგორც კლდის ძირში, ისე ზემო სართულებშიც (გეგმა ციხისა და შენობათა იხ. ტაბ. 29, c.). ამ სიმაგრეიდან, როგორც ადგილობრივი მცხოვრებნი ამბობენ, მიდის გვირაბი ოლთისის წყალთან.

ამავე მარჯვენა ნაპირზე ოლთისის წყლისა არის სოფელი **ეგრი-კილისა**, რომლის ძველი ქვის ეკლესიისაგან მხოლოდ აფსიდის ნაწილი მოჩანს და ეტყობა ეკლესია შეძერწილი ყოფილა ნათლის ქვებით.

ნორბერდი

ნორბერდი სომხური სიტყვაა და ნიშნავს ახალ-ციხე-ს. ეს ციხე გაშენებულია კონუსის მსგავსი მაღალი კლდის მწვერვალზე იქ, სადაც ოლორის წყალი (ოლორ-სუ) ერთვის ოლთისის წყალს. მწვერვალი მოზღუდულია მაღალი ქვითკირის კედლებით, სათოფურებით ზემოდ; შუაში ამართულია მაღალი მრგვალი კოშკი. აქედან სულ ბაღნარით ვხა მიდის ოლორის წყლის ნაპირად ოლორში

ოლორი

ოლორი გაშენებულია მაღალ პლატოზე, ბაღნარში; აღმართი ოლორის წყლიდან ოლორამდის ორ ვერსს-ნახევარს შეიცავს. აქ ტაოსკარის უჩასტკის მმართველის სადგურია. ეკლესიის ნანგრევები აღარ მოიპოვება; სულ განადგურებულია, ხოლო ციხეების და კოშკების ნანგრევები მის არემარეში საკმაოდ არის.

ოლორიდან ორთისამდის ორი საათის გზაა; ერთი საათი აღმართით, მეორე დაღმართით. სოფელი სულ ვიწრო ხეობაშია გაშენებული ორთისის წყლის პირად და შესდგება 49 გამუსულმანებულო ქართველების სახლისაგან. ირგვლივ სულ ბაღნარია, შემორტყმული სხვადასხვა - ფეროვანი სალი კლდეებით. ერთი კლდე შუა სოფელშია სვეტის მსგავსად ამაღლებული და მის მწვერვალზე ლამაზი კოშკია, ეხლა სანახევროდ ჩამონგრეული. თვით სვეტიც დასერილია და თანდათან იშლება, და კოშკის შერჩენილი ნაწილიც მოკლე ხანში ჩამოვარდება, ვინაიდან სვეტის ზემო ნაწილი კოშკითურთ უფრო დიდი და პრტყელია, ვიდრე დიამეტრი მისი გამაგრებული ძირისა; ასეთი სხვა და სხვა კონგლომერატებისაგან შემდგარი ბუნებრივი სვეტები ხშირია ტაოში. ამ სვეტის მახლობლად, ჯამეს წინ, წყაროა ამოშენებული ძველი ნათალი ქვებით წყალსადენად. გეგმა, განაკვეთი და ფასადი წარმოდგენილია ტაბ. 27. **g. i.** სახლები მცხოვრებთა ხისაა, მიწით დახურული. ხისაა აგრეთვე ჯამე, რომლის ხის აივანი შიგნით, პატრონიკეს წინ, შემკობილია ლამაზი ჩუქურთმებით ქართული რიგისა.

**კალმახის ციხე და დიდი მონასტერი-ლაგრა
ვაჩი-ძორი ანუ ვაჩე-ძორი**

ორთისის წყალი ერთვის სალაჩურის წყალს, შემდინარეს ოლოთისის წყალისა; ამ წყლების კალაპოტები იმავე დროს გზებია. სხვა გზები აქ არ მოიპოვება, ჩვენ გავყევით ჯერ ოლოთისის წყლის კალაპოტს, შემდეგ სალაჩურისა ნიაკომის წყლის შესართავამდის, რომელიც მარჯვნივ ერთვის სალაჩურის წყალს; აქედან ავყევით ნიაკომის წყლის მაღალ ხეობას და მივედით ეხლა დიდ ვანქად წოდებულ დიდი მონასტრის ნანგრევებთან. აქ ხეობა შედარებით ფართოა, წყლის პირად ბაღებით მოცული. ორივე მხრით ხეობისა ფრიად მაღალი მთებია, ქვემოდ ტყით და ბუჩქნარით შემოსილი, ხოლო ზემოდ კლდოვანი. ერთ მაღალ და მიუვალ კლდის მწვერვალზე, სამხრეთის მხარეს მონასტრის ნანგრევებისა, აშენებულია დიდი ციხე, ეხლა მუსულმანთა ჩვეულებით კალად წოდებული. ჩვენის აზრით ეს უნდა იყოს ძველი **კალმახის ციხე**. პირდაპირი საბუთი ამისი არა გვაქვს, ხოლო როდესაც ადგილობრივ მცხოვრებთ შევეკითხეთ, რას უწოდებთ ამ ციხეს-მეთქი, ყველამ ერთხმად მიპასუხა: კალას-ო;

კალმახი არ გაგიგონიათ-მეთქი? ერთმა ხანშესულმა მიბასუხა: როგორ არაო, ბაბუა ჩემი და სხვა ძველი კაცები მაგას კალმახ-კალას ეძახოდნენო, მაგრამ ჩვენ კალას ვეძახითო.

ქართლის ცხოვრების თქმით, არჩილ მეფის დროს (688 — 718), „სარკინოზნი განძლიერდნენ ქუეყანასა რანისასა და დაეპყრათ გაზირი და სომხითი“. ამის გამო გუგარის ანუ სომხითის მთავარნი, რომელნიც იწოდებოდნენ პიტიახშებად, ესე იგი საზღვრის მცველებად, მიადგნენ კლარჯეთს, მაგრამ იქ არ შეუშვეს, და ნახევარნი მათგანნი წარვიდნენ ტაოს, შეიპყრეს კლდე ერთი, რომელსა ერქვა კალმახი, და მუნ აღაშენეს ციხე (ბროსეს გამ. ქართ. ტბ. I. გვ. 181). მარჩამ დედოფლის ვარიანტში (გვ. 211) ეს ამბავი ასეა მოთხრობილი: „მასევე ეამსა (არჩილ მეფის დროს) პიტიახშნი ვინმე არა შეუშუნეს კლარჯეთს სახვად, და წარვიდეს ნახევარნი მათგანნი და შეიპყრეს კლდე ერთი ტაოს, რომელსა ერქვა კალმახი, და აღაშენა ციხედ“. სომხური წყაროების ცნობით, კალმახი ანუ კამახი ტაოში (ტაიკში) 771 წლის ახლო ხანში აშენებული სომხის მთავრის აშოტ ქველის მიერ († 820. Brosset, Additions, გვ. 159).

ნ. მარჩის ახალი ცნობით, კამახი ანუ კალმახი აშენებულია 782 წლის ახლო ხანში ბაგრატიდის აშოტ მისაკერის მიერ, სიმბატის ძისა (იხ. ანი. ლენინგრადი. 1934, გვ. 21). ვახუშტი ბატონიშვილმა არ იცის მდებარეობა კალმახისა, როდესაც ამბობს: „ხოლო კვალად არტანუჯის მდინარის შესართავს ზეით ქოროხს მოერთვის თორთომის მთიდან გამომდინარე წყალი, რომელი მოდის აღმოსავლეთად: ამ ხევე კალმახისა არს ციხე კალმახისა, რომელი აღაშენეს პიტიახშთა, დიდ-შენი მაგარი და შეუვალი, იყო საერისთო ტაოსი“ (ბროსესს გამოცემა, გვერდი 118 (1)). ჩვენ მორებული გვაქვს თითქმის მთელი ტაო და არსად ესე შეუვალი და მიუღდგომელი ციხე არ გვინახავს, როგორც აქ. მე და კალგინი არ ავსულვართ ამ ციხეზე. ლიოზენმა შესძლო ასვლა და გადმოიღო ფოტოგრაფიულად. ციხე ძალზე დანგრეულია. წარწერები ლიოზენმა ვერ იპოვა. ქვემოდან, მონასტრის ნანგრევებიდან, სახე ციხისა სამჯერ არის გადაღებული. ამ ციხის, ასე ვსთქვათ, მფარველობის ქვეშ ყოფილა გაშენებული ნიაკომის ხეობაში დიდი მონასტერი ვაჩი-ძორი, რომელიც სრულიად უცნობია ჩვენს წყაროებში. ამ მონასტერის არც

1) დ. ბაქრაძე იმეორებს ვახუშტის ცნობას, როდესაც ამბობს, კალმახი მდებარეობს არტანუჯის ზემოთო (ვახუშტის ისტორია, გვ. 137. შენ.).

არსებობა ვიცოდით, არც სახელი, არც მდებარეობა. მხოლოდ ერთი ხელნაწერს საეკლესიო მუზეუმისა № 73 ბომბიციანზე დაწერილს, რომელსაც აკუთვნებენ მე-11 საუკუნეს და რომელიც შეიცავს ექვსთა დღეს ვასილ დიდისა და გრიგორ ნოსელისა, აქვს მინაწერი ტექსტის ხელით: „სრულ იქმნა ... დიდსა ლავრასა შატბერდს ... კელითა გრიგოლ ვაჩეძორელისათა“ (იხ. თ. ჟორდანიას აღწერილობა, I. გვ. 73). ქვემოთ მოყვანილი მღვიმეში ნაპოვნი წერილებიდან ჩვენ დავინახავთ, რომ ამ ხეობის და მონასტრის სახელი ყოფილა ვაჩი-ძორი, იგივე ვაჩე-ძორი, ხოლო თავი ეკლესია ამისი აშენებული ყოფილა პირველ მოწამის წმ. სტეფანეს სახელზე.

ეს მონასტერი ერთი საუკეთესო ძეგლთაგანია ოლთისის ოკრუგისა. ეს უფრო დიდია და უფრო ლამაზი ვიდრე ლექსორის მონასტერი და თავის სირთულით მოგვაგონებს საფარის მონასტერს, ახალციხის მახლობლად, ვინაიდან თავ ტაძარს აქ ახლავს რვა პატარა ეკლესია და სხვა მრავალი შენობა, მაგრამ სამწუხაროდ ყველაფერი ეს მინგრეულ-მონგრეულია. საქმე ის არის, რომ ნიაკომის მცხოვრებთ ეს ადგილი გაუხდიათ თავის მეზრედ, სახამთრო სადგურად (თვით სოფელი მთაზეა გაშენებული) და მონასტრის შენობები გამოუყენებიათ საბოსლედ, სათივედ, საბჭელად და სხვა სადგურებად. ყველაფერი ეს ხელს გვიშლიდა შენობათა დეტალების გასაცნობად.

რუკა ადგილისა, გეგმები და განაკვეთები ზოგიერთ პატარა ეკლესიებისა იხ. ტაბ. 19. ყველა პატარა ეკლესია ჩვეულებრივი რიგისაა, ყველა ნაშენია უბრალო ქვით, ხოლო კამარები და ჩარჩოები კარ-ფანჯარათა ნათალის ქვით, შიგნით ყველა შელესილი და მოხატული ყოფილა ფრესკებით, რომელნიც ეხლა უმეტეს შემთხვევაში მოსპობილია. ყველა შენობა ქვითაა დახურული. შუა ადგილს და ძირითად ფუძეს მონასტრისა შეადგენს მოგობო ოთხკუთხედი გუმბათიანი ტაძარი, სამ-ნეფიანი და მრავალ ეკეტრიანი (იხ. ტაბ. 15). ადგილის უსწორმასწორობის გამო საკუროთხვევლი სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ არის მიმართული. შენობა შედარებით საკმაოდ კარგად არის დაცული, თუმცა თაღები აქა-იქ ჩანგრეულია, მაგალითად საკუროთხვეველში უმეტესი ნაწილი, მაგრამ გუმბათი და გუმბათის ყელი მაგრად არის. მრგვალი გუმბათის ყელი, რომლის დიამეტრი უდრის 2,16 საყენს, სულ დაბალია; მისი სიმაღლე არ აღემატება 0,84 საყენს. ის თავის კამარებით დამყარებულია ოთხს მრგვალ სვეტზე. დიამეტრი ქვით ნაშენი სვეტისა უდრის 0,56 საყენს, ხოლო სიმაღლე 2,12 საყ. სვეტები შექერწილია თლილის ნაცრის ფერი

ქვებით. გეგმა ორი სვეტის თავისა იხ. ტაბ. 17. გადასვლა კვადრატის კამარებიდან გუმბათის ყელის სიმრგვალებზე კონუსისებური აფრებით წარმოებს (იხ. განაკვეთები, ტაბ. 16, 17). თვით დაბალი გუმბათი კონუსის მსგავსია; ქუსლები, სართავი კამარებისა და იმ კამარებისა, რომელნიც მიმართული არიან სამხრეთით და ჩრდილოეთით, ერთს სიმალღებზე დგანან, ხოლო იმ კამარებისა, რომელნიც მიმართული არიან აღმოსავლეთით, უფრო დადაბლებული არიან (იხ. ტაბ. 16). შინაგანი სიმალღე ეკლესიისა იატაკიდან გუმბათის თავამდის უდრის 6,05 საყენს. გუმბათის ყელში ოთხი ფანჯარაა, აღმოსავლეთის სამს აფსიდაში თითო. დასავლეთის მხრით ორი ფანჯარა ყოფილა, მაგრამ ეხლა ერთი სულ დახშულია და მეორე სანახევროდ შემდეგ მიშენებული სტოათი. კარები თითოა სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით; უკანასკნელი დაბალია და ჩრდილოეთის ეკვტერიში გადის. ეს ეკვტერი უაფსიდაა, მაგრამ ტრაპეზის ქვა მიშენებული აქვს აღმოსავლეთის სწორ კედელზე, ფანჯრის ქვემოდ; ეკვტერი კლდეშია გამოკვეთილი, ვიწროა, განით 0,60 საყენი, და უფრო გრძელ კარრიდორს მოგვანებებს. ჩრდილოეთის კედელში სამი უბეა დატანებული. იატაკი მისი ამაღლებულია ეკლესიის იატაკზე 0,90 საყენით. დასავლეთის მხრით ამას ახლავს შემდეგ მიშენებული პატარა ეკლესია, რომლიც შეერთებულია კარრიდორთან ვიწრო გასავალით აფსიდიდან (იხ. ტაბ. 15). ჩრდილოეთის ეკვტრის მინაგვარი შენობა სამხრეთის კედრითაც ემჩნევა ეკლესიას, მაგრამ ამისგან ეხლა მარტო ერთი კედლის ნაწილია დარჩენილი (იხ. იგივე ტაბულა).

დასავლეთის მხრით თავ-ტაძარს თანდათანობით, სხვა და სხვა დროს, რამოდენიმე მინაშენები ახლავს. თავდაპირველად ოთხკუთხედი სტოა, ერთის კარით დასავლეთით, მეორე კარი მას აერთებს ჩრდილოეთის კარრიდორზე მიშენებულს ეკლესიასთან, ფანჯარა ერთი აქვს სამხრეთით და ერთიც კარის ზემოდ, დასავლეთით, თალი გოდრულია; შემდეგ ამ სტოას მიშენებული აქვს ღია კამარებზე დამყარებული კარის ბჭე; ამისი თალი აგურისა არის, ჯვარისებური. ორთავე ამ მინაშენის განის კედლებს კონტრაფორსები ახლავს. სამხრეთ-დასავლეთის მხრით კარის ბჭეს მიშენებული აქვს პატარა ეკლესია, რომელიც შექმნილი ყოფილა ლამაზი ნათალის ქვებით და შემკობილი ჩუქურთმებით. ქვები მოუძარცვავთ; ზოგი მათგანი ჩატანებულია სხვა და სხვა საოჯახო უწნო შენობებში ამ საზამთრო სადგურისა. შესავალი აქვს ეკლესიას ეზოდან ჩრდილოეთით, ფანჯარები თითო აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. აფსიდა-

ში ორი პატარა უბეა (ტაბ. 15). თალი ჩაქცეული ყოფილა, მაგრამ მცხოვრებთ მიწური ქერით დაუხურავთ და ეკლესიის საბოსლედ გადაქცევიათ. კერს შეყენებული აქვს შუაში ხის ბოძი ნათალ ქვაზე დამყარებული. ქვას ასომთავრული წარწერის ნაშთები ემჩნევა:

.. უძლე .. / ორყ.. / ო: მის / .: ა: ქავთ(არ): “:

ეს შეიძლება საფლავის ქვის წარწერა იყოს. კარის ჩარჩო ამ ეკლესიას ჰქონია შემკობილი ლამაზი ჩუქურთმებით ირგვლივ და გადაბმული ასომთავრული წარწერით სამი მხრით. ეს ქვები მოუძარცავთ და ჩაუტანებიათ ძირის კედელში ერთ უხეშად შეკოწიწებული საბძელისა ჩრდილოეთის მხრით ეკლესიისა. ორი წარწერიანი ქვა ჩვენ დიდის გაპირვებით და ვაივაგლახით მაგნის საშუალებით ფოტოგრაფიულად გადმოვიღეთ. მესამეს, ვიწროს, ვერ შევუდექით, მაგრამ ადგილობრივ წავიკითხეთ. წარწერა ზოგ ადგილას გაფუჭებულია. საერთოდ წარწერა ასე იკითხება:

1. : ქ: ქართველთა: (1) და: აფხაზთა: მეფისა: დიმიტრის: ასულ[ისა]... [პატრონი]სა: რუსუდანისა: დაჲთავეთ (?): ყ...
2. და: მათითა: საფასოათა: აღეშენა:
3. ეკუტერი: ესე: სახელსა: ზეა: ყუდ წესა: ლთის: მშობლსა: მოძღრობასა: შინა: უჩ...
4. გოდძს: ძისა: ქრონიკონსა: ფკვ: კ[ელითა]... ა: ცხო...

უქარაგმოდ:

1. ქ. ქართველთა და აფხაზთა მეფისა დიმიტრის ასულ(ისა)... (პატრონი)სა რუსუდანისა დაჲთავეთ (?) ყ(ოვლითა)
2. და მათითა საფასოათა აღეშენა
3. ეკუტერი ესე სახელსა ზედა ყოვლად წმიდისა ღმრთის მშობელისასა. მოძღურობასა შინა უჩ...
4. გოდერძის ძისა, ქრონიკონსა ფკვ, კელითა ... ა ცხო..

ქრონიკონი უდრის 1306 წელს. აქ მოხსენებული დიმიტრის ასული რუსუდან არის მეფის დიმიტრი III ასული, რომელიც მისთხოვდა ბულა-დიდს (Hist. de la Géorgie, II, 1, p. 624). ამრიგად ეს ეკლესია-ეკუტერი აშენებულია მე-14 საუკუნის დასაწყისში, მაშასადამე წინა შენობანი დასავლეთის სტოა და კარის ბჳე იმაზე წინა დროს ეკუთვნიან. ბოლო დროს, ალბათ იმავე მე-14 საუკუნეში, დასავლეთის მხრით აშენებულია ორ-სართულიანი სამრეკლო, ლამაზად ნა-

1) აქ და ბევრ ადგილას სამ-სამი წერტილი უზის, ჩვენ ოროს ვტოვებთ.

თალი ქვეებით შეძერწილი (იხ. ტაბ. 15). ზემო ნაწილი რვა წახნაგთ-
ვანია, ქვემო სართული გაშლილი კამარით, 1,28 საყენის სიგანით,
ალაყაფის კარებად არის გამოყენებული ეზოში შესავალად. ამ სა-
მრეკლოსაც ჩრდილოეთის მხრით მიშენებული აქვს პატარა ეკლესია
ერთის ფანჯრით აფსიდაში და სამით დასავლეთის მხრით, კარი სა-
მხრეთით აქვს (გვეგმაზე ტაბ. 15 აღნიშნული არ არის); საკურთხე-
ველში ორი პატარა უბე მოჩანს. ეკლესია უბრალო ქვითაა ნაშენი.
გოდრული თალი აგურით არის ამოყვანილი. ეს ეკლესია კარგად
არის დაცული და ეხლა სათივედ არის გამოყენებული.

სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეში სამრეკლოს ზემო სართულისა,
ფანჯრებს შუა, კალატოზს გამოუხატავს თავისი თავი ქვაზე. ეს კა-
ცი მოზრდილი წვერით ზის და ხელი გაუწვევრია გასათლელ ქვისა-
კენ; ქვემოდ ქვისა წერაქვია გამოხატული, ზემოდ კიდევ მეორე სა-
თლელი იარაღი და ამას ლამაზი ასომთავრული წარწერა აქვს:

ქე შეე გვი (= ქრისტე შეიწყალე გიორგი).

ქვემოდ კიდევ ყოფილა რაღაც წარწერა, რომელიც ეხლა გა-
დასულია. შიგნით თავი ეკლესია სულ მოხატული ყოფილა კარგი
სტილის ფრესკებით, რომლითაც მოცული ყოფილა კედლები, თა-
ლები და სვეტები, ეხლა ეს სულ მოშლილია, ჰაკრამ ნაშთები ყო-
ველგან ეტყობა; გუმბათის ყელში წარმოდგენილი ყოფილან წი-
ნასწარმეტყველები თავის წარწერიანი გრაგნილებით და მიქაელ
მთავარანგელოზი. შერჩენილია წარწერები:

აჰა	კრ	მიქაელ	
ესეოა	ენეს	დიდი	
ქლწლი	გ~ნ ცხო	მთ	ძლითა
შიულდ	რზდ	ვართ	შ~ნთა
გეს და	ხა	ანგე	
შვას ძე.	რინ.	ლ~ნთაჲ	ჟ~დთა.

საკურთხეველში მოჩანან წმიდა მამები, ექვს-ექვსი ფანჯრის
ორივე მხრით და ერთი წელსზევითი სურათი ანგელოზისა, აფრებ-
ზე ემჩნევა მხარობლები. სვეტებზე და კამარებზე ნაშთები სხვა და
სხვა წმიდათა. მეფეთა და წამებულთა, მაგრამ მთელად არც ერთი
არ შენახულა; საკურთხეველის ორ ღრმა უბეში (გვეგმაზე ერთია
აღნიშნული) ემჩნევა ფრესკები, მარჯვენაში დაცულია იოანე ღვთის
მეტყველი, დასავლეთის ფანჯრის ორივე მხარეს თითო ფიგურაა
მთელის ტანით, იოაკიმე და ანა, იოაკიმეს სურათი გადმოღებულია;
თვით ფანჯრის თაღში ანგელოზია. ამ ფანჯრის ქვემოდ მრგვალი
სარკმელია.

ირგვლივ ვაჩი-ძორის თავი ეკლესიისა მრავალი შენობის ნაგებობებია. ამათში ერთი თალიანი შენობა სამხრეთის მხრით არის სულ ახლო ეკლესიასთან (გეგმა მისი იხ. ტაბ. 15).

მეორე დიდი ოთხკუთხედი შენობა არის ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრით. ეს უნდა ყოფილიყო საოსტიგენე (სასადილო სახლი). ამას აქვს შესავალი დასავლეთით და სამ იარუსად განაწილებული ორ-ორი ფანჯარა სამხრეთით. ქვემოთი ორი ფანჯარა სარდაფს ეკუთვნის, რომლის შესავალი ეხლა აღარ მოჩანს. ზემო ნაწილი ამ შენობისა ეხლა გაყოფილია ხის ქერით ორ სართულად. ზემო ნაწილი გადაქცეულია სათივედ და დახურულია ხით. თალი კარგი ხანია ჩაქცეულა.

ამ საოსტიგენეს და ტაძარს შუა მეორე თალიანი ქვის შენობაა, შეერთებული ერთთან და მეორესთანაც (იხ. ტაბ. 15). შენობა თლა ზემოდ დახურულია მიწით და ეს სახურავი იმავე დროს ბანად არის გამოყენებული. შენობა საღარო უნდა ყოფილიყოს ძველ დროში (იხ. ტაბ. 17).

სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრით თავი ეკლესიისა რამოდენიმე შენობის ნაშთია. ყველაზე მნიშვნელოვანი არის დიდი ოთხკუთხედი მოგრძო შენობა, ეკლესია ერთ-აფსიდიანი, ხოლო თვით ორ-სართულიანი. ქვემო სართული აკლდამას წარმოადგენს... შენობას ორივე მხრით სივრძეზე ერთობ გამოწეული პილიასტრები აქვს მიშენებული და ამ პილიასტრებზე კამარებია გადაყვანილი. შუა ნაწილში ერთ კამარაზე ბალკონია.

შენობას სამხრეთით აქვს შესავალი კარი და სამი ფანჯარა. ამ შენობაზე (ეტყობა შემდეგ დროში) მიშენებულია საკურთხეველი. ასე რომ, ჩვენის აზრით, შენობა წინეთ ეკლესია არ ყოფილა, ხოლო შემდეგ დროში გადაქცევიათ ეკლესიად და მოუხატავთ ფრესკებით. ფრესკები საკმაოდ კარგად არის შენახული, ფერადებიც ნათლად მოჩანს, მაგრამ ისე ძველი არ არის, როგორც თავი ეკლესიისა; რიგი მათი და ფერადებიც სრულიად ისეთია, როგორიც ჩვენ ვიპოვნეთ 1902 წელს სოლომონ კალის მღვიმის ეკლესიაში და რომელიც ეკუთვნის მე-15 საუკუნეს, ათაბაგების დროს. (იხ. მე - XII ტომი მოსკოვის საზოგ. მატერიალებისა, გვ. 82 — 84). ვარჩევა და გადმოღება ფრესკებისა შეუძლებელი იყო, ვინაიდან ამ შენობის შუა წელში ხის ქერი იყო გაკეთებული და ზემოდ დახურული მიწით, ერთი არშინის სიმაღლით. ამრიგად ეკლესია ორ-სართულად იყო გაყოფილი; ქვემო ნაწილი საბოსლედ იყო გამოყენებული და ზემოთი სათივედ. ჩვენ დროს ეს სართული სულ თივით იყო გაქედი-

ლი და დაცლა მისი შეუძლებელი გახდა, ვინაიდან პატრონი იქნა იყო, ხოლო დასავლეთის კედელზე ზემო სართულში მოჩანდა ერთ ადგილას თავები წმიდათა ასომთავრული წარწერებით: „წ-ა ეფ-რემ ასოვრი, წ-ა საბა, სიმეონ მესვეტე“ და სულ ზემოდ, მეფის სურათი გრავნილით, რომელზედაც ეწერა: „ნეტარ არს კაცი“. ქვემო სართულში დასავლეთის კედელზე ჩვენ შევამჩნიეთ: „წ-ა დ-ე, წ-ა ევსტათე, წ-ა პროკლე“. (ესენი გადაღებულია ფოტოგრაფიულად). ჩრდილოეთის კედელზე ზემო სართულისა განირჩე-ვოდა თავები ფიგურებისა წარწერით: „... ალექსანდრიელი, ხა-ლაშპრი“ (ესენიც გადაღებულია ფოტოგრაფიულად).

ვაჩი-ძორის მახლობლად მღვიმეში ნაპოვნი საბუთები.

ჩვენს ვაჩი-ძორის მისელის წინა დღეებში ერთს მონადირეს ამ ნანგრევების მახლობლად კლდის წვერზე მოეკლა გარეული თხა. თხა ძირს აღარ ჩამოშვებულყო, შუა ნაპრალზე კლდისა დასცემო-მოდა ერთი მღვიმის ამოშენებულ კედელს, ჩაენგრია შერყეული კედელი და ჩავარდნილიყო მღვიმეში. მონადირე ასულა ზევით თხის ჩამოსატანად და მღვიმეში უბოვნია მთელი შეკვრა საბუთები-სა, ზოგი დამშალი იყო, ზოგი ნაწილობრივ გადარჩენილიყო და ზოგი მთელად. მონადირემ საბუთები მოართვა უჩასტკის უფროსს, ფეოდორ ინჟავეტსკის, რომელიც ჩვენთან იყო. ჩვენ გვინდოდა წა-მოკველო საბუთები, ნაჩაღნიკიც მომხრე იყო. მაგრამ მეორე, ჩვენთან მყოფმან. ყარსის ლუბერნატორის საგანგებო მოხელემ, სტეფანე ერ-მოლაევმა განაცხადა, რომ კანონით ნახული საბუთები ჯერ უნდა გადაეცეს ლუბერნატორს და შემდეგ შეიძლება მათი ამა თუ იმ და-წესებულებაში წარდგენაო. ჩვენ საბუთები გადმოვწერეთ და ფო-ტოგრაფიულადაც გადმოვიღეთ და მათი სურათები და ტექსტები მოვყავს აქ (იხ. ტაბ. I — V). სულ ექვსი საბუთია, ხუთი ქალაღ-ზეა დაწერილი. ერთი ტყავზე, ორის მარტო თავია დარჩენილი, ოთხი სრულად არის დაცული. ყველა დაწერილია მხედრულის ხე-ლით. ჩვენის აზრით. მე-15 საუკუნის პირველ ნახევრისა.

I

პირველი საბუთი (იხ. ტაბ. I.) ფრიად საყურადღებოა. თქმა არ უნდა, ის ეხება იმ მონასტერს, რომლის ახლოს ნაპოვნია და ამით ირკვევა, ამ ახლა ვანქად წოდებულის მონასტრის, ძველი სახელი ვაჩი-ძორი ანუ ვაჩე-ძორი (როგორც დავინახეთ, შატბერდის ხელ-

ნაწერის გადამწერი ვაჩეძორელად არის მოხსენებული). შინაარსით საბუთი წარმოადგენს დადგენილებას ვაჩი-ძორის მონასტრის მოძღვარ კანდელაკის და საერთოდ კრებულისა. ამ დადგენილებიდან ვტყობილობთ: მოძღვარ კანდელაკს და კრებულს უთხოვიათ ერისთავთ ერისთავის და მეჭურჭლეთ უხუცესის ზაზა ფანასკერტელისათვის, რათა მას მონასტერი ვაჩი-ძორი გაენთავისუფლებია სამონასტრო გადასახადის ალავისა-გან. ზაზას თხოვნა შეუწყნარებია და მათთვის მიუცია გუჯარი „თავსა და ბოლოს ფიცით“, რომ ერთი ტერმინის ალავთა მეტი ალავი მათ არ ეთხოვებოდეს. კრებულს სახეუფოდ გაუჩენია ექვსი წირვა დღესასწაულთა დღეს წელიწადში ზაზასათვის. ფრიად საყურადღებოა კიდევ ერთი გარემოება. კრებული პირობას იძლევა, თუ ერისთავმა შემდეგში რაიმე ახალი გადასახადი შემოიღო, ისინი ვალდებულნი არიან ეს გადასახადი შეკრიბონ და ერისთავს დროზე წარუდგინონ, და ალავის აღმოფხვრა ამ ახალ გადასახადზე უარის სათქმელად არ გამოიყენონ. თვით ტერმინი ალავი არსად სხვა საბუთებში ჯერ ჩვენ არ შეგვხვდრია. ალბათ ეს სამონასტრო გადასახადი მარტო ტაოში იყო შემოღებული. ამ ტერმინიდან უნდა იყოს ნაწარმოები ჩვენში დარჩენილი გვარი ალავიძე, ალავიძენი, სხვათა შორის, ლეჩხუმში ცხოვრობენ. ჩვენი საბუთი პირია იმ დადგენილებისა, რომელიც მონასტრის კრებულს ზაზასათვის მიუერთმეგია.

ამ ზაზა ფანასკერტელის ასული უნდა იყოს სითიხათუნ, ვახტანგ IV ცოლი († 1444), დასაფლავებული ბანას; იქვეა დასაფლავებული ვახტანგ IV-ეც 1445 წელს. ჩვენი საბუთი და სხვა ამას ქვემოდ მოყვანილი წერილებიც მე-15 საუკუნის პირველ ნახევარს უნდა ეკუთვნოდენ. ამას ეთანხმება მხედრული ხელის ხასიათიც წერისა. მე-15 საუკუნის მეორე ნახევარში, დაახლოვებით 1465 წელს, ზაზა უკვე ფანასკერტიდან გადმოესახლა ქართლში და გახდა მამამთავრად ციციშვილთა გვარეულობისა (ქართ. ცხ. II, გვ. 154). ის დახატულია ყინწვისის ეკლესიის დასავლეთის მხრის ეკვტერში, რომელიც მას მიუწენებია და მოუხატავს. წინეთ ის მთელის ტანით ყოფილა დახატული, მაგრამ როდესაც მე გავშინჯე, ფრესკის მარტო წელსზევითი ნაწილი იყო დარჩენილი. მოგვყავს აქ ეს პირველი საბუთი:

ქ: თქუნ: პატრონთა: ნათელსა: და თქუნთა: შვილთა: მეჭურჭლეთა: უხუცესა: ერისთავთა: ერისთავსა: ფანასკერტელს: ზაზასა: და თქუნსა: ძმასა: ციცის: კადრეთ:ესე: წიგნი: და პირი: მტკიცე: მიზე

ზე შემოუღებელი: კადრე: და მოგაკსენეთ: ჩუენ: ვაჩი ძორისა(1)
 მოძღუარმან: კანდელაკმან: და ერთსულობით: კრებულმან:
 მოვედით: კართა: ზედა: ვიჩივლეთ: რომე: რაცა: დროსთანაცა:
 სათხოარი: შემოვიდის: მონასტრისა: შესავალშინა: ალაეთა: ამოსა
 წყუდლად: დაგსხონან:(2) მოიკლეთ: რომე: ვერა: ამოვიდოდით:
 დიდი: მიჰქირდის: ალაეთაგან: ქუეყანას მოიკლეთ: და შეგუიწყალე
 თ: თქუენად: სამლოცველოდ: და ალავისა: მოსლა: ამოგუიგდეთ:
 რომე

ერთ: ტეზოლისა: ალაეთა მეტი: ალაგი: არა: შემოვიდეს: რაცა:
 ქუეყანას: უკანა: სათხოარი: იყოს: რასთანაცა: მისა: წიგნსა:
 გუიბოძებდეთ

ვინცა: მოძღრად: ვიყნეთ: და მონასტერსა: ჩუენ: მოვეკრეფდეთ:
 ჟამიერად

ქუეყანას: უკანა: მოგაკსენებდეთ: დაუყონებლად: რომე: არა:
 შეგეც

იღნეთ: რაც კართა: ზედა: თქუენითა ნებითა: არა: გუირვთ: (3)
 და გუიბე

დნეთ: საურავითა: თქუენითა: საპირნოყედ: სხუა: არად: დაგიყო-
 ვნოთ: ჟა

მიერად: მოგაკსენოთ: რასთანაცა: ისი: პირი: სათხოარი: იყოს:
 არა: მი

ზეზი: შემოვიდოთ: უ(ა)ლაობითა: დაკლებული: არა ექნათ: თუ:
 ესე: პირი: და წიგნი: არა: გავათავოთ: თქუენ: პირადნი: უბრალონი:
 იყუნეთ: და ჩუენ: ვიყუნეთ: ამა: ფიცისა: და პირისა: გამტეხელი:
 ამისი: სიმტკიცე: თავსა: და ბოლოსა: თქუენ: უკუ(ე)ფიცით: ექს-
 ი: წირვა: დღესასწაულთა: თავად: გარიგონ: ჩუენთა: შემდგეო
 მთა: საუკუნოდ: ზაზასათუის:

II

მეორე საბუთი (იხ. ტაბ. II) წერილია, როგორც ეტყობა, ერის-
 თვის ზაზა ფანასკერტელის კარის კაცისა ანტონისა ვაჩიძორის მო-
 ნასტრის მოძღვრის აბრაამისადმი მიწერილი. ის აფრთხილებს აბ-
 რაამს, თუ თავისთვის ავი საქმე არ უნდა, ზაზას უნახავად ციცი არ

1) წინეთ წერებულა „ვაჩისძორისა“. მაგრამ შემდეგ ს წა-
 უშლიათ.

2) დაგესხნან (?).

3) ესე იგი: გვიურვოთ.

ინახულოს. ზაზას ის ამოურჩეველი შუა კაცად მის და მისი ძმის ციცი შორის. ეტყობა, ძმათა შორის რაღაც დავა ან უსიამოვნება ფილა. ცხადია, ვაჩიძორის მოძღვრის ავტორიტეტი დიდი ყოფილა, რადგან ერისთავი ზაზა მხოლოდ მას ირჩევს შუაკაცად, და სხვა კაცი არ უნდა შუა შემოიყვანოს. ტექსტში ზოგიერთ სიტყვას უზის სრულიად ზედმეტი შემოკლებების ნიშანი:

- : ქ: მოიწა: წმიდათა: მადლთა: თქუ-ნთა:
- შემთხუვის: მონატარი: ანტონი: გრძლად:
- კადრები: არ: დაგრჯი: მოძღურის: აბრა
- მის: მადლმან: ჩემგან: არ გეკადრების: მოკე
- ნება: და სხუად: ეზომს: მოგაკსენებ: რომე: თუ:
- ანუ: პატრონი: ზაზა: არ მოგიმდურებია: და
- ა-ნუ: შენის: თავის: ჰავი: არ გინა: პატრონი
- სა: ზაზას: უნახავად: ციკის: ნუ: ჰნახავთ: აქა:
- მოუკსენებია: და ნულარას: დაიყოვნი: წამო
- დით: შენითა: პირითა: ეპირიანების: პატ
- რონს: ზაზას: ციკის:
- საუბარი: და უთქუენს:
- კაცს: არ შემოიყვანს: შუა:
- და წამოუვალობას: ნუ
- იქთ: სხუას: ნუვის: მოუცდი: შენ: წინათ: გა
- მოისწრაფე. და დღე: და ღამე: წამოდი: საქმე:
- აქეთ: არის: ნულარ სდვა: წამოდი:.

III

მესამე საბუთი (იხ. ტაბ. III) წარმოადგენს წერილის პირს, რომელიც მიუწერიათ ალბათ ვაჩიძორის მოძღვარს დავითს და ჯურელს (ჯვარის მონასტრის ყოფილ ბერს) ბართლომეს ყოფილის (უნდა ვიფიქროთ) ქრისტეს საფლავის ბერის პატრონის ნიკოლოზისათვის. ნიკოლოზი, როგორც ეტყობა, ყოფილა ვაჩიძორის მონასტერში, მაგრამ რაღაც მიზეზის გამო წასულა და ხავალს (ალბათ აქაც მონასტერი იყო) დამდგარა. წერილის ავტორებს მასთან გაუგზავნიათ მისი გამზრდელი ბერი და სთხოვენ უკან დაბრუნდეს და მათთან იღვაწოს ამ წმიდა სტეფანეს (ვაჩიძორის) მონასტერში. ამავდროს რაღაც პრეტენზიის დასაკმაყოფილებლად მას უთმობენ მამულს ნამორეთს. ხავალი უნდა უდრიდეს ეხლანდელ ხუვახს ხუთ-ვერსიანი რუკისა, სათათრეთში, ყოფილი საზღვარის მახლობლად, მთის დათქალაბაშის ძირში, სამხრეთ-დასავლით ანზავისა.

ქ: პატიოსნისა: ცხოველს: მყოფელის: ქრისტეს: საფლავისა:

მადლითა: შექ
ურვილო: პატრონო: ნიკოლოზ: თქუენნი: მიწანი: და: აწვე:
წინაშეებისა: მო
ნტრენი: მოძრი: დავით: ჯურელი: ბართლომე: მოგაკსე-
ნებთ: თქუენშან: მადლ
მან: არ: გეკადრებოდა: რომელ: ჩუენი: უნახავი: წახუე: აწ:
და: ვინათგან
ლთი: გუწყალობს: და: მანდა: ხავალს: ხარ: პირველი: თქუ-
ენი: გა
მზრდელი: წამოვიდა: თქნსა: წნაშე: და: ჩუენ: ნამორე-
თი: მოგუი
კსენებია: თქუენსა: გამზრდელს: ნუ: გაბედიტებთ: ესეთთა:
ჟამთა
შიად: მერმე: ამა: წმიდასა: სტეფანეს
ნუ: მოეშორები: ესეცა: დიდი: ღუ
აწლია: რომელ: ამა: მონსტერსა
და: ეკლესიასა: იღუწიდე: საღმრ
თოთა: საქმეთა: მიერი: კულა: იგივე
მოგაკსენოთ: ჰვენი: ჟამნია: და: ამაზე: ვითარ: ერდგან: ვი-
ლუაწნეთ (?)
ნებითა: ლთისათა: შევიგნეთ: თუ: რასა: მშვიდობასა: მოგ-
ვაველენ
ს: ლთი: და: ესე: წილა: *სტეფანე: ბორჭისა: კიდე: მოეშალა
თქუენი: მიზეზი: ესე: თუა: აჰა:
თქუენ: მამული:

IV

შეოთხე საბუთი (იხ. ტაბ. IV) წერილია საბასი, ვაჩიძორის მო-
ძღვრისა პატრონ ნიკოლოზთან, ალბათ იმავე პირთან, რომელიც
მოხსენებულია წინა წერილში, მაგრამ, სამწუხაროდ, წერილის მარ-
ტო თავია დაცული.

ქ: ლთო: ჩემო პატრონო: და სულისა: ჩემ
მისა: იმედო: ნიკოლოზ: მიწასა: და
ღირსთა ოდნად: თქუენთა: ლოცვათა: სმენისა: (1) მო
ნატრესა: საბასა (2): ნეტარძი: თუ აწ

1) ნამდვილში: სმენი: სა
2) ეს სიტყვა ორჯერ ყოფილა დაწერილი, მაგრამ პირველი
წაშლილია.

ცა უმიზეზონი: სუფევთ: მე ვითა: თქუენთა: მად
 ლთა: ნატრა. მმართებს: აგრე: მომინდო
 მია: და მენატრების: თქუენთა: მადლთა: შემთ
 ხუვა: მერმე: გრძლად: მოკსენებითა: ვე
 ღარას: ვიკადრებ: სულამდი: ველარა
 ს: ვიკადრებ (1) რას: ამა: წინასთუისცა: მომიკსენე
 ბია: რთულითა: განალამცა: წინაშე ვითა
 თუ სულნი: გამიძლებენ: მე რომ თქუენსა: ნახვა
 სა: ველირსო: განალამცა: მაშინ: ნეტარძი...

V

მეხუთე საბუთი (იხ. ტაბ. V) ეტყობა ნასყიდობის წიგნია, შავ-
 რაბ შესავალია დაცული, სხვა აკლია; წიგნის მიმცემია თევდორაძე
 ლომინა.

სუხლითა. ლთის. მამისა: ძისა: სოლისა. წმდ
 სა: მოხებითა. ყლდ: წმინდისა. დედოფლის [ჩუ
 ნი]ს: ლთის. მშობლის: მარიამისითა: ძლიერებ
 [ითა] ცხოველს: მყოფლის, ჯოარის. რომელს
 [ზე]და: განპყრნილი: იქმნ [უკრწნელნი] მე
 ლავნი: თსნი: კსნის, და ცხოვრებისა [ჩუ
 ენი]სა: დევლთა: წმნდათა: რომელნი
 [საუკ]უნითგან: სათნო: ეყენს: უფულს ჩუნს
 [სა] ქრისტეს: მე: თევდორასაძეს ლომინას: ...

VI

მეექვსე საბუთი არის ნასყიდობის წიგნი ტყავზე დაწერილი
 მოსხო მხედრულის ხელით მე-15 — 16 საუკუნისა. ეს საბუთიც
 გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიულად, მაგრამ მჭრალად გამოვიდა, ვი-
 ნაიდან ტყავი გაყვითლებული იყო, და ამიტომ სურათი არ მოგვყავს
 აქ. საბუთი საყურადღებოა ორი სოფლის სახელის გამოსარკვევად
 ვაჩი - ძორის მახლობლად. ეს არის **პარგძორი**, რომელიც უნდა უდ-
 რიდეს ეხლანდელ **პარისორს** ვაჩი-ძორის სამხრეთით, ხოლო **ორია**
 უნდა იყოს ეხლანდელი ორი ვაჩი-ძორის ჩრდილო-აღმოსავლეთით.
 პარგძორის წყალი. დღე, ერთვის სალაჩურის წყალს

ქ. ღთსა: და: ყოველთა: წთა: მისთა:
 შუამდგომლობითა: და წთისა: პირველ:

1) ნამდვილში: ვიკადრებ

მოწამის: სტეფანესთა: დაგიწერეთ:
 დაწერილი: ესე: მტკიცე და: უქცეველი:
 ჩუენ პარგრძორელთა მა ... ან: (1) ვარ
 დაკმან: ონოფრე: და: ბასილმან: და ჩ
 უენტა: შვილთა: და: შვილისა: შვილთა:
 და მოგყიდეთ: ჩუენი: ყანა: პარგრძორის
 წყლის: აქათი: ორისისაკე: შენ: ანდ
 რიკის ძესა: გიორგის: და შენსა შვილსა:
 და ყოველთა: სახლისა: შენისა: მომავალთა:
 ავიღეთ: სრული: ფასი: და: შევესჯერ
 დით: გისურნეს (?) ღმნ: და: წმან:
 სტეფანე: მოწმენი: თავად: ღთი: კაცთაგან:
 ჭახურალი: აკაკი: და მისი: ძმის წული:
 გიორგი: ტუმლელ მაჭი: (?) მიხაელ:
 მოსე: ჩუენტა: ნებითა: და წმითა:
 გულითა: მოგვიცემია: ვინცა: ვინ:
 ამ: წერილისა: მშლელად: გამოჩნდეს:
 პრისხავსმცა: მამა: ღმრთი: სული: წმიდა:
 და ყოველნი: წნი: მისნი:

ტაოსკარი

ძველ ისტორიულ სახელს ამ ქვეყნისა ტაოს-ს, რომელიც ცნობი-
 ლია ქსენოფონტეს აღწერილობით მეოთხე საუკუნედან ქრისტეს წინ,
 ეხლა მოგვაგონებს ზოლმე მარტო ამ დაბის სახელი, ტაოს კარი. ეს სა-
 ხელი ზედ გამოჭრილია ამ ადგილისათვის, ვინაიდან ტაოსში ვიწრო
 კლდოვან გამოსავალს მდინარისა თუ ხევისა კარს უწოდებენ, მაგა-
 ლითად, ნარიმანის კარი, კისხას კარი (ეხლა კისხა-ტაბუ) თორთუ-
 მის მახლობლად და სხვა. ტაოსკარი გაშენებულია ერთობ ფართო
 დაბლობში ანუ ქვაბულში, იქ, სადაც ტაოსკარის წყალი ერთვის
 სალუჭურის წყალს. ეს ქვაბური ყოველ მხრით შემოზღუდულია მა-
 ლალი კლდოვანი მთებით და აქ იყრიან თავს გარდა სალაჭურის და
 ტაოსკარის ხევებისა კიდევ სხვა ხუთი პატარა ხევი. მთელი ეს ჩაღრ-
 მავებული ფართო ხევი ტაოს კარისა მოცულია ბაღნარით და ბაღე-
 ბი გაგრძელებულია მარცხენა ნაპირზე სალაჭურის წყალისა ოთხს
 ვერსზე. ბაღების ბოლოში, ასი საყენის სიშორით წყლის ნაპირისა,

1) ამ სიტყვის შუაში ტყავზე ეხლა ნახვრეტია.

ფრიად დიდი მღვიმეა. აღმოსავლით ტაოსკარისა, ყოფილ ოსმალეთის საზღვარზე, ზეკარია (უღელტეხილი), რომელსაც ჰქვია კიშკარი. ამას ზემოდ მეორე ზეკარია და სახელ დევს საჩინო. როგორც ხედავთ, ქართული სახელები აქ ყოველთვის დავიწყებული არ არის. ოლთისის წყლის შესართავთან სალაჩურის წყალის ნაპირები ფართოდება და ხეობა აქ უფრო ვრცლად იშლება ვიდრე ამას ვხედავთ ქალაქ ოლთისის და ბანას შორის. მახლობლად სალაჩურის წყალის შესართავისა სოფელ კრან-ში დიდი ციხეა.

ტაოსკარში ჩემს დროს იყო სადგური, „პოსტი“ საზღვართა დამცველი გუშაგებისა. მოსახლეობას შეადგენდა უმთავრესად გამაჰმადიანებული ქართველები, 100 კომლამდის; ადგილობრივი ბეგი ხიმშიაშვილი იყო, დარვიშ-ბეგი. ხიმშიაშვილების მიერ არის აშენებული ტაოსკარის ჯამე 1072 წელს გიჯრისა; ქვის ოთხკუთხედი შენობაა ოლთისის ჯამეს გეგმისა, მაგრამ არა ისე ლამაზი და შემკობილი. ხოლო მისი ხის მიმბეთი და კათედრაც ლამაზად მოხარატებულია. მის ახლოს ძველი აბანოს შენობა არის, ეხლა დაქცეული. ზემო ნაწილში დაბისა, ლამაზ ბაღნარში, დაცულია ორი ძველი ქართული ეკლესიის ნანგრევი. უმთავრესი მათ შორის ეკთვინის მრგვალი რიგის ეკლესიის ტიპს; გეგმა მისი მეტად ორიგინალურია და მასთან ერთობ ლამაზი (იხ. ტაბ. 12 და 13). განმეორება ამისა არ მოიპოვება არც ჭოროხის ბასეინში, არც სხვა ადგილას საქართველოში; ის ფრიად თავისებური უნიკუმი. კორპუსი ეკლესიისა ეხლა სანახევროდ მიწაშია ჩასული; შენობა დიდათ დაზარალებულია. შიგნით და გარეთ შექერწილია ლამაზად ნათალი არა დიდრონი ქვებით. რომელნიც ეხლა უმეტეს შემთხვევაში მოძარცვულია. გუმბათის ყელიდან აღმოსავლეთის ნაწილია დარჩენილი, ერთი ფანჯრითურთ. ეს და სხვა ნაშთები იძლევა საშუალებას ტაძრის საზოგადო სახის აღდგენისა, რაც შეასრულა ინჟინერმა ა. კალგინმა (იხ. ტაბ. 14).

შინაგანი გეგმა ტაძრისა რვა-ბოლოიან ვარსკვლავს მოგვაგონებს; გარედან ის გამოდის თექვსმეტ - წახანგოვანად. რვა მოგრძო ბურჯი. რომლებიც შეადგენენ კარდინალურ ფუძეს მთელი შენობისა. იწყებიან კედლებიდან და ცენტრისაკენ თანდათანობით იწროვდებიან და თავდებიან სამი-მეოთხედის სვეტებით. რომლებზედაც დამყარებულია ფართო გუმბათი თავის გუმბათის ყელით. ამ ბურჯებთა შორის რვა ვანიერი ოთხკუთხოვანი სენაკია მოთავსებული, გოდრული თაღით გადახურული. ესენი მოგვაგონებენ რამოდენიმედ გოთურ-რომანულ ტაძართა კაპელებს. ვანი სენაკისა 1,13

საყენია, სიღრმე 1,30 საყ., ხოლო სიმაღლე 3,40 საყ. გარედან ბრტოთუელ ბურჯის სიღრმეში სამ-კუთხიანი უბეა, რომლის მხარეები 0,72 საყენს უდრიან; შიგნით ეკლესია გეგმით რვა-კუთხედიან; დიამეტრი სიმრგვალისა, რვა-კუთხედში შეძერწილისა, უდრის 4,40 საყენს. შუა ნაწილი ტაძრისა დახურულია გუმბათოვანი თალით; შინაგანი რვაკუთხედი გუმბათის ყელზე გადადის ორი წინ-გამოწეული, ერთი მეორეზე დადგმული, პატარა კამარების საშუალებით (იხ. განაკვეთი, ტაბ. 13). შინაგანი სიმაღლე ეკლესიისა, შუა ნაწილისა უდრის 7,30 საყენს. ყოველ სენაკში თითო ფანჯარაა, ხოლო გუმბათის ყელში ოთხი (იხ. ტაბ. 14). აღმოსავლეთის სენაკი საკურთხეველად არის გამოყენებული და მას ორივე მხრით თან ახლავს ბურჯების სისქეში გამოკვეთილი ღრმა უბეები, განით 0,45 საყ., რომელნიც აღმოსავლეთის მხრით გამოდიან გარედ პატარა მრგვალი ლამაზი სარკმელებით. ეს უბეები სამკვეთლოს და სალაროს შემცველნი არიან, თუ არ რეალურად, სიმბოლიურად მიიხსიან. აღმოსავლეთის ფსადის კლიშე დამზადებული იყო, მაგრამ სამწუხაროდ ალბომში არ შეუტანიათ, და ჩვენ მოკლებული ვართ საშუალებას ის აქ ვუჩვენოთ. შესავალი აქვს ტაძარს დასავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით. ირგვლივ ტაძარს უვლის ორ-საფეხურიანი ზეძირკველი; ამაზეა დამყარებული თექვსმეტ - კუთხიანი პრიზმა, რომლის განივა უდრის 8,06 საყენს; ეს პრიზმა თავმოკვეთილი თექვსმეტ - წახნაგოვანი პირამიდით გადადის მეორე, 4,53 საყენიან პირზმაზე. სიმაღლე პირველი პრიზმის კედლისა უდრის 3,17 საყენს; მეორესი გამოურკვეველია, ვინაიდან ლავარდანი (კარნიზი) დაცული არ არის. საზოგადო სახე ამ საუცხოო სახუროთმოძღვრო ნაშთისა მავზოლეის მოგვაგონებს. შინაგანი შემკობილება ეხლა აღარა ჩანს, მაგრამ დ. ბაქრაძე, რომელმაც ეს ნანგრევები ინახულა 1881 წელს, ამბობს, რომ გუმბათის ყელის ძირში მოჩანდა ფრესკებიდან ფეხები წმიდანებისაო (იხ. მისი დღიური წერაკითხვის საზოგადოების წიგნთსაცავში). ეტყობა, მის დროს ნანგრევები შედარებით უკეთ ყოფილა დაცული.

ძველი აშენებული უნდა იყოს მე-9 საუკუნეში. ყოველ შემთხვევაში ის მეთათე საუკუნის პირველი ნახევრის უგვიანესი არ არის. გარეგანი სახე დაცული ნანგრევებისა კარგად არის გამოსული ჩვენს ორს ფოტოგრაფიულ სურათზე.

აღმოსავლეთის სახე ეკლესიისა, როგორც აღვნიშნეთ, ალბომში არ შეუტანიათ, მაგრამ ის ხუროთმოძღვრების გამოფენის კატალოგში არის ნაჩვენები მე-126 ნომრით, რომელიც თბილისში დაი-

ბეჭდა 1920 წელს. სამხრეთით ამ თავი ეკლესიისა მოიბოვება ნანგრევები მეორე მოზრდილი ეკლესიისა, რომელიც შედგენილია ერთი ფილა ისეთი თლილის ქვებით, როგორც თავი ეკლესია, მაგრამ ამ შენობის მარტო საძირკველი მოჩანს სრულად და ნაწილი კედლებისა. გეგმა მისი წარგმელებული ოთხკუთხედიანია, განიერი დასავლეთის ნახევარში და უფრო ვიწრო აღმოსავლეთის მხარეს, რომელიც აფსიდით თავდება. აფსიდაში ერთი ფანჯარაა, მეორე მოჩანს სამხრეთის ნაწილში, დასავლეთის მხარეს (იხ. ტაბ. 28, **ე**, და არა 28, **ა**., როგორც აღნიშნულია სარჩევში. 28, **ა** არის ოკამის ეკლესიის ნანგრევების გეგმა კოლაში).

ტაოსკარის ხეობაში შესავალთან ჩვენს დროს დაცარიელებულ სოფელში, ალბათ მცხოვრებნი საზაფხულოდ მთაში იყვნენ გახიზნულნი, ჩვენ ვნახეთ კიდევ ერთი ჩვეულებრივი რიგის ეკლესია უბრალო ქვისაგან ნაშენი, მაგრამ კარგად შენახული. შესავალი აქვს დასავლეთით, ფანჯრები თითო აღმოსავლეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით. სამხრეთის მხრით ეკვტერი აქვს მიშენებული, კარგად დაცული. შიგნით კედლები ფრესკებით ყოფილა მოკული. ნაშთები საკმაოდ მოჩანს საკურთხველში, სამხრეთის კედელზე და თაღებზე. აქ კედლებზე მრავალ ადგილას მხედრული წარწერები მოჩანს, უმეტეს შემთხვევაში გაფუჭებული. ერთს ადგილას იკითხება მე-14 — 15 საუკუნის მხედრულით:

ქ. ამისა დამწ[ერელსა] ცოდვილსა დავითს შეუნდნეს. მისა მეუღლესა

მეორე ადგილას: „მარკოზს შ-ს ღმერთმა“.

ფანასკერტი

ტაოსკარიდან დაებრუნდით ოლორში, გამოვიარეთ სოფელი კიახი, სადაც ცხოვრობენ 12 კომლი მაჰმადიანი ქართველები. აქ ყოფილა პატარა ჩვეულებრივი რიგის ეკლესია, ესლა მარტო საძირკველი მოჩანს. მეორე სოფელი გზაზე ოლორისაკენ არკუნისი იყო. აქ დაკბილულ მაღალ კედელზე მოჩანს ნანგრევები ციხისა. მის ქვემოთ ადგილის სახელი კალადიბია. აქედან მივდივით ფანასკერტში, რომელიც შესდგება ორი სოფლისაგან, ზემო და ქვემო ფანასკერტისაგან; ეს იყო სამყოფი ერისთავთ ფანასკერტელებისა; აქ მოველოდით ნახვას მრავალი სიძველენისა, მაგრამ იმედი გავიცრუვდა. არა თუ ეკლესიები, ისტორიაში კარგად ცნობილი, შესანიშნავი ციხეც სულ განადგურებულია; დარჩენილია მხოლოდ ის, რაც ჩვენს

გეგმაზე აღნიშნული (იხ. ტაბ. 29, **b**). ქვები ძველი ეკლესიებისა და ციხისა მცხოვრებთ გამოუყენებიათ ჯამეების და სახლების ასაშენებლად. ერთის სახლის კედელში ჩატანებულ ლამაზად ნათალ ქვაზე დიდრონის ასომთავრულით ნაშთია ოთხ-სტრიქონიანი გადასული წარწერისა:

... ა ... / ა სახბლს / .. სა სუბატ / : ისათს ესად /::

მეორე და მესამე სტრიქონში უნდა იკითხებოდეს: „სუმბატი-სათს ერისთავისა“ (?).

ასოების ხასიათის მიხედვით წარწერა არა უგვიანესა მე-9, მე-10 საუკუნისაა.

ორი ეკლესიის ნანგრევებიდან მარტო საძირკვლის ქვები მოჩანს აქა-იქ. მესამე ეკლესიიდან ჩვეულებრივი რიგისა დარჩენილია მხოლოდ დასავლეთის კედელი კარით და ჩრდილოეთის ერთი ფანჯრით, აგრეთვე მცირე ნაწილი აფსიდისა (იხ. ტაბ. 25, **f**). ეკლესია შეძერწილი ყოფილა თლილის ქვით და შიგნით მოხატული.

ახალი ჯამეს შესავალთან ამართულია ორი ქვის სვეტი; ერთი წახნაგოვანია, მეორეზე, მთელს სიმაღლეზე, გამოქანდაკებულია ჯვარი. ამბობენ, ეს უკანასკნელი მოტანილია სოფელ ოგდადაბიდან. ორივე სვეტი სასაფლაოს ძეგლებს უნდა წარმოადგენდეს.

ამ ჯამეს ქვემოდ ყოფილა კიდევ ეკლესია, რომელიც ეხლა თითქმის სულ მიწასთან გასწორებულია.

უკეთ დაცულია ნაწილები სომხური ეკლესიისა, რომელიც ჯამედ გადაუკეთებიათ და დასავლეთის მხრით თავლა მიუშენებიათ. ძველი ეკლესიიდან დარჩენილია მთელი დასავლეთის და ჩრდილოეთის კედლები. როგორც ეტყობა, ტაძარი სამ-აფსიდიანი ყოფილა, უბრალო ქვით ნაშენი, მაგრამ კამარები და კარების არე თლილის ქვისანი არის. პატარა ფანჯრები მრგვალი თუ მომრგვალო ერთიან ქვებშია გამოჭრილი. ჯამეს კუთხეში აღმოსავლეთით ერთს ქვაზე ოთხ-სტრიქონიანი სომხური წარწერა იყო, რომელიც ჩვენ ფოტოგრაფიულად გადმოვიღეთ და განსვენებულს ნ. მარსს გავუგზავნეთ. დასავლეთის კედელში მოჩანს ქვაზე სომხური ჯვარი, ხაჩკარი, წარწერით. ჯამე თავის თავად არაფერს საინტერესოს არ წარმოადგენს.

ეხლა ფანასკერტი დიდი სოფელია, გაშენებული მომაღლოდ, ორ წყალთა შორის, ფანასკერტის წყლის და კაპი-ს წყლის (ფანასკერტ-სუ და კაპ-სუ). კაპ-სუს მეორე სახელია ალაბულახ-სუ, ესე იგი კალმახის წყალი. ციხის ნანგრევების ქვემოდ, ფანასკერტში რკინის წყალია, უფრო დიდი წყარო რკინის წყალისა არის კიდევ

სამი ვერსის სიშორეზე ფანასკერტიდან. ფანასკერტში მცხოვრებნი ქართველი მუსულმანებია 150 კომლი.

ხოშევანქი

ხოშევანქში ჩვენ მივედით ნორბეტი-დან, რომელიც გაშენებულია ორივე ნაპირას ოლთისის წყალისა; ბაღებში. ნორბეტის ეკლესია ჩვეულებრივი რიგისა სულ მიწასთან იყო გასწორებული. ხოშევანქი, სამს ვერსზე ნორბეტიდან, პატარა ხეობაშია გაშენებული. ძველი ეკლესია აქ უკეთ არის დაცული; აღმოსავლეთის ნაწილი, აფსიდა თალითურთ, და ერთის ფანჯარით მთელად არის შენახული; აგრეთვე ჩრდილოეთის კედელი და ნაწილი სამხრეთისა, სამხრეთით ეკვტერი ჰქონია, ეხლა დანგრეული (იხ. ტაბ. 25. h). ნაშენია ზერელე ნათალის ქვით.

ნორბეტის ქვემოთ, ოლთისის წყლის მარჯვენა ნაპირზე, დიდი ველია და აქ ეტყობა ძველი დროის ნაქალაქევი. ერთი ადგილის კლდის ძირში მოჩანს ეკლესიის ნანგრევები, რომელიც შედარწილი ყოფილა ნათალის ქვით, მაგრამ ეხლა სულ განადგურებულია. ადგილის სახელია ახშევრ (თეთრი ქალაქი), ხოლო ეკლესიის ნანგრევებს ეძახიან ხუდლი - პუნარ (რძის წყარო); აქ მართლა პატარა წყარო გამოდის, სადაც რძენაკლული ქალები მოდიან, სვამენ და მათი თქმით, ყოველთვის რძე ემატებათ.

კარნავაზი

კარნავაზი გაშენებულია მაღალ ადგილზე, კარნავაზის წყლის პირად, რომელიც ერთვის ოლთისის წყალს მარცხნივ. შესართავიდან კარნავაზის სოფლამდე მაღალი ხეობა ოთხ ვერსზე სულ ბალნარით არის მოცული. კარნავაზში დავაკებულ კლდის თავზე ყოფილა ციხე-კოშკი, რომელიც ეხლა სულ მინგრეულ-მონგრეულია. ამის ქვემოთ სასახლეა ბეგის ზიმშიაშვილისა, ეხლა ძალზე შერყეული და ნაწილობრივ შენახული. სასახლე თათურულ-სპარსულ ყაიდაზეა აშენებული და შემკობილი ჩუქურთმით და ფერადოვანი მხატვრობით შეიწი. წინეთ სულ ყოფილა 27 ოთახი; ეხლა დარჩენილია მხოლოდ ერთი დიდი ზალა, ზისაგან ნაშენი; ქვემო სართული ქვისაა. გეგმა ზალისა და დეტალები მორთულობისა იხ. ტაბ. 27. f და k. ხოლო შინაგანი სახე ორივე გრძელი მხარისა, კერისა და ქვის ჩუქურთმიანი ბუბრისა კარგად განირჩევა ჩვენს სამს ფოტოგრაფია-

ზე; კედლები ნაშენია ხით და ქვით, ერთმანეთში არეულით; ქვეები ჩაწყობილია ხის ჩარჩოებში და შემდეგ შიგნით და გარედ შეგლესილია. ყოველ მხრით შიგნით კედლებზე ნარებია მიშენებული, ჭერი ხისა ჭრილია ჩუქურთმით და შემდეგ ოქროს ფერად შემკობილი; მხატვრობა კედლებისა უმეტეს შემთხვევაში წარმოგვიდგენს ვაზებს ყვავილებით და თაიგულებს, მცენარეთა ბუჩქებს და სხვა და სხვა ხილთა ნაყოფს. მხატვრობა ფრიად ფერადოვანია. კარები და ფანჯრები ჭრილია ჩუქურთმით ისეთივე ყაიღისა, როგორც ჯამეებში. დახურულია კრამიტით. სახლი აშენებულია 1249 წელს გიჯრისა ყორ-უსეინ-ბეგ ხიმშიაშვილის მიერ.

როგორც ჩვენმა მასპინძელმა ხიმშიაშვილმა გადმოგვცა, მათი შთამბავლობა ასეთი ყოფილა: აბდულ-ბეგი, ამისი შვილი, სელმფაშა ახალციხელი, რომელსაც ოთხი შვილი ჰყოლია: ამ სახლის მასშენებელი უსეინ-ბეგი ანზაველი, ახმედ-ფაშა აჭარელი (მამა შერიბეგისა), აბდი-ბეგი შავშეთელი, დურსუნ-ბეგი ტაოსკარელი (მამა დევრიშ-ბეგისა, რომელიც ჩვენ ვნახეთ ტაოსკარში). ამ სასახლის მახლობლად ჯამეა უბრალო, ინტერესს მოკლებული. მინარეტი ხისა აქვს, ზემოდ თეთრი „ფესტი“ კონუსისებურად გადახურული.

უკიამი

კარნავაზიდან ჩავეშვით ოლთისის წყლის პირზე, გავიარეთ სოფელი სევქარი, სადაც ცხოვრობენ ქურთები და მათ გვერდით 12. მოსახლე ციგანი, რომელნიც აქ მეზაღობას მისდევენ; აქედან მივედით უკიამ-ში, რომელიც გაშენებულია ოლთისის წყლის ორივე ნაპირზე. აქ რამოდენიმე ეკლესია ყოფილა; მათ შორის უკეთ დაცულია ორი. ერთი უფრო მოდიდო არის მთის ფერდოზე, სოფლის თავში, მარცხენა ნაპირზე ოლთისის წყლისა, ჩვეულებრივი ბაზილიკური რიგისა, ნაშენია უბრალო ქვით, თალი ჩამონგრეულია, კედლები ყველა დაცულია; შესავალი აქვს სამხრეთით, ფანჯრები აღმოსავლეთით და დასავლეთით, აფსიდაში ორი პატარა უბეა. ჩრდილოეთის მხრით ჰქონია ეკვტერი, რომელიც ეზლა მოშლილია (გეგმა. იხ. ტ. 25. ც). მეორე ამავე რიგისა, მაგრამ უფრო პატარა ეკლესია გაშენებულია სოფლის მომალლოდ კლდეზე. თაღები აქაც ჩანგრეულია, შესავალი აქვს სამხრეთით, ფანჯრები თითო აღმოსავლეთით და დასავლეთით. საკურთხეველში ორი პატარა მომრგვალებული უბეა (გეგმა იხ. ტაბ. 25, ხ).

ერთი ვერსის მოშორებით უკიამიოან- ოლთისის წყლის მარც-

ხენა ნაპირზე, მაღლობზე დაცულია ნანგრევები ნახევრად ნათალი ქვით შექმნილი ეკლესიისა. ეს ეკლესია გუმბათიანი ყოფილა, სხვათაგანს ლიად ისეთი რიგისა, როგორც პერნიაკის ეკლესია არის. ხოლო ძალზე დანგრეულია. უკეთ დაცულია ჩრდილოეთის კედელი და ნაწილი საკურთხევლისა, რომელშიც უბეც მოჩანს. ერთი კარის ნაშთი ემჩნევა კიდევ ჩრდილოეთით; ირგვლივ სასაფლაოა დიდრონის სასაფლაოს ქვევით.

ხოსორი

ხოსორში საზღვრის გუშავთა პოსტი იყო. გზაზე ამ პოსტის მახლობლად, ოლთისის წყლის ნაპირას, ნასაფლარია. აქ მარცხენა ნაპირზე მდინარისა ორი ეკლესიის ნანგრევია, ერთის ჩვეულებრივი რიგის ეკლესიის სიგრძე 10 არშინია, განი 5, ნაშენია ნახევრად ნათლის ქვით, თაღები ჩამონგრეულია, კედლები დაცული, გარდა დასავლეთის კედლისა, რომელიც სანახევროდ არის დარჩენილი. შესავალი აქვს დასავლეთით, ფანჯრები თითო ყოველის მხრით, გარდა ჩრდილოეთისა. მეორე ეკლესია ამავე ზომისა და გეგმისაა. აქაც მარტო კედლებია დარჩენილი.

ხოსორი, რომლის პოსტზე ჩვენ ღამის გათევა მოგვიხდა, ერთობ ჭაობიანი ადგილია; მთელს ოლთისის ოკრუგში ასეთი დაბალი ადგილი სხვა არ მოიპოვება. ჩალამ-კალამი ჭაობებში ტყესავით იზრდება, პავრს აბნელებდა კოლოთა გუნდი, გუშავები აქ ექვს თვეზე მეტს ვერ სძლებდენ. ჩემმა თანამგზავრებმა აქ მალარია შეიძინეს, რომელიც მათ ოლთისში დაბრუნების დროს გამოაჩნდათ. მე გადავრჩი, ვინაიდან მივიღე ზომა და კოლოებს არ ვაქებნიე. აქედან ჩვენ გავემგზავრეთ ანზავის წყლის ხეობით კინეპოსისკენ.

კინეპოსი

კინეპოსი პატარა სოფელია, კინეპოსის წყლის ვიწრო ხეობის კლდოვან ფერდოზე გაშენებული. ეტყობა აქ მონასტერი, ლავრა ყოფილა, ვინაიდან მრავალი პატარა ეკლესიების ნანგრევებია. შვიდი საკურთხევლი დღესაც მოჩანს. ყველა ქვით არის ნაშენი, ზოგჯერ შექმნილი სანახევროდ ნათალი ქვებით. რიცხვი პატარა ეკლესიათა წინეთ მეტი ყოფილა, მაგრამ ზოგი მათგანი დღეს მიწასთან არის გასწორებული. მთელს ამ ეკლესიათა კომპლექსში საუკეთესო და ფრიად ღამაში არის შიგნით და გარეთაც ერთი ჯვარის

გეგმის ოთხ-აფსიდიანი გუმბათიანი ეკლესია სამის ზედ მიშენებულია ეკლესიის ეკლესიით ანუ ეკვტრებით ჩრდილოეთის მხრით (იხ. გეგმა, ტაბ. 22, **a**). საკურთხეველის აფსიდა წაგრძელებულია და გარედ გამოდის ხუთ-წახნაგოვანად. ამავე აფსიდას ახლავს ოთხ-კუთხედი რიგის სამკვეთლო და საღიაკვნი, თითო ფანჯრით, რომელნიც უერთდებიან კარებით ეკლესიას და არა საკურთხეველს. სხვა მკლავები გარეთ სწორკუთხოვანად გამოდიან. ყოველ აფსიდას თითო ფანჯარა აქვს, საკურთხეველი სამი საფეხურით ამალღებულია შუა ეკლესიაზე; გუმბათის ყელი დაბალია, შიგნით მრგვალი. გარეთ რვა-წახნაგოვანი; გუმბათში რვა ფანჯარაა, 4 მრგვალი, 4 მოგრძო (იხ. განაკვეთი, ტაბ. 22, **c**, და აღმოსავლეთის ფასადი, ტაბ. 22, **b**). მომრგვალო კამარები დამყარებულნი ნახევარ სვეტებზე კვადრატის კუთხეებში, გადადიან გუმბათის ყელზე კონუსური აფრებით. ეკლესია შიგნით მოხატული ყოფილა, მაგრამ მხატვრობა ეხლა სულ მოშლილია, ცოტა ნაშთი ჩანს საკურთხეველში და ჩრდილოეთის კედელზე, ასომთავრულის წარწერებით. ჩრდილოეთის კედრით თავ ეკლესიაზე მიშენებულია სამი ეკვტერი. ერთი ოთხკუთხედი, უაფსიდო, მაგრამ ტრაპეზი მიშენებული აქვს აღმოსავლეთის კედელზე, შესავალი აქვს დასავლეთით, სამხრეთით ის კარით უერთდება სამკვეთლოს. ფანჯარა ერთი აქვს აღმოსავლეთით; მეორე ეკვტერი გრძელი, აფსიდიანი, წინა ეკვტერს ეკვრის ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრით და უფრო განცალკევებულს ეკლესიას წარმოადგენს; დასავლეთის კედელი მოშლილი აქვს. ამას ჩრდილოეთის მხრით ეკვრის მესამე მოკლე აფსიდიანი ეკვტერი, ზემოდ კიდევ სხვა შინაშენის ერთი კედელი ემჩნევა (იხ. ტაბ. 22, **a**). გარეგანი და შინაგანი სახეები თავ ეკლესიისა გადმოღებულია ფოტოგრაფიულად. თავი ეკლესია უნდა ეკუთვნოდეს მე-9 საუკუნეს, ყოველ შემთხვევაში ის მე-10 საუკუნეზე უგვიანესი არ არის.

ხუთი საფენის სიშორეზე სამხრით თავი ეკლესიისა არის პატარა ბაზილიკა, შეძერწილი ნათალის ქვით, რომელიც ეხლა სანახევროდ მოძარცვულია; შესავალი აქვს ჩრდილოეთით; ფანჯარა ერთი აღმოსავლეთის აფსიდაში, მეორე დასავლეთის მხარეს (იხ. ტაბ. 22, **d**). თალი ჩამონგრეულია, ნაწილი შერჩენილია აფსიდაში. საზოგადო სახე ამისი გადმოღებული გვაქვს. დასავლეთით თავი ეკლესიისა არის ერთი მოგრძო ბაზილიკა, აგრეთვე ნათალის ქვებით შეძერწილი; თალი ამისი სულ ჩამონგრეულია, კედლებს; სანახევროდ არის დაცული (ტაბ. 22, **e**). უკეთ შენახულია მესამე პატარა ბაზილიკა აღმოსავლეთისმხრით თავი ეკლესიისა, რომელსაც შესავა-

ლი აქვს სამხრეთით (22, f). თალი შერჩენილია მხოლოდ აფსიდის კედლები დაცულია; თავი ეკლესიის და სამხრეთის ბაზილიკის შუა მოჩანს ნაშთები ოთხკუთხედი შენობისა, ასეთივე ქვებით ნაშენი, როგორც სხვა ეკლესიები. ეტყობა, აქ სამრეკლო ყოფილა. ყველა შენობა დახურული ყოფილა ძველი კრამიტით. ირგვლივ სხვა სახლების ნანგრევებია. კინებოსში მაჰმადიანნი ქართველები ცხოვრობენ. სახლები მათი ეკლესიებიდან მოძარცული ქვებით არის ნაშენი. ჩვენ რომ სოფელში მივედით, თავ ეკლესიის კედელზე კიბე მიედგათ და ნათალ ქვებს აძრობდენ. რომ დაგვინახეს, ხელი აიღეს ნგრევაზე, სიტყვაც მოგვცეს, აწ ხელს აღარ ვახლებთო, მაგრამ არ არის იმედი, რომ ეს შესრულებული იქნება.

ანზავი

კინებოსის წყალი ერთვის ანზავის წყალს მარჯვენე. ჩვენ ჩავეშვით ანზავის წყლის პირად და შევუდექით ანზავის ხეობას სათავისაკენ. ხეობა ვიწროა კლდოვან მთებში მოქცეული, მაგრამ სოფელ ანზავთან ფართოვდება, ჩრდილო - დასავლეთის მხრით სოფელს ახლავს მაღალი კლდე, ზემოდ დავაკებული და მოცული ციხე-სიმაგრეებით. კლდეს უფლის მაღალი ზღუდეები სამი ოთხკუთხედი კოშკით, ჩრდილოეთის მხრით მიუვალი ნაპარლია და ამ მხრით კედლები არ ახლავს; კოშკები ეხლა ჩამონგრეულია. ციხეზე ასავალი გზა ყოფილა დაბლიდან მიშენებულის კოშკის საშუალებით, რომელიც ეხლა მოშლილია; ამიტომ ჩვენთვის ეს ციხე შეუვალი შეიქმნა, თუმცა ჩემი თანამოგზაურნი დიდათ ეცადენ ასვლას. ეს მით უფრო სამწუხაროდ დარჩა, რომ დაბლიდან, შუა ადგილას სიმაგრისა, მოჩანს კარგად დაცული პატარა ეკლესია, ჩვეულებრივი რიგისა, ნათალის ქვით შეძერწილი, ერთის კარით სამხრეთიდან და თითო ფანჯრით აღმოსავლეთის და დასავლეთის მხრით. ადგილობრივ მცხოვრებლებიდან ზოგნი თხასავით დადიან კლდეებზე. ერთი მათგანი ავგზავნეთ ზევით და იმან გადმოგვცა, ეკლესიის თალი მხოლოდ ერთ ადგილას არის ჩამონგრეული და ეკლესიის კედლები სულ მოხატული არისო. სიგრძე ანზავის ხეობისა შეადგენს ოთხს კილომეტრს და სულ ბალნარით არის მოცული. ამის მახლობლად არის მწვერვალი ზივინი; გზა აქედან სოფელ ხუვაზზე მიდის.

ანზავიდან გავემგზავრეთ სოფელ ერუკანზავ-ში, რომელიც ანზავის წყლის შემდინარე ერუკის წყალზე მდებარეობს, სოფელში მისვლამდის გზაზე საზღვრის მცველთა პოსტია. აქ ვნახეთ პოსტის

უფროსი და მისი ცოლი. კარგად მიგვიღეს. საშუალება მოგვეცა
ნალები გამოგვეცვალა ცხენებისათვის. შემდეგ გავემართეთ ცხენები
ქორ-ოღლისაკენ. ძველი სახელი ამ ციხისა უცნობია. ციხე გაშენე-
ბულია მაღალ კლდის მწვერვალზე და შორიდან დიდ ერთიან ქვის
სვეტის შთაბეჭდილებას ახდენს. ნამდვილად შენობა მოგრძოა და
საკმაოდ კარგად დაცული. გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიულად. მთის
კალთები აქ შემოსილია ნაძვნარით და სურათი ადგილისა ერთობ
ლამაზია. მახლობლად სადარაჯო პოსტი იყო, კარგ შენობაში მო-
თავსებული. მათი უფროსი იმ დროს იქ არ იყო და ჯარისკაცებმა
ზრდილობიანად ვერ მიგვიღეს. ამიტომ იქ აღარ გავჩერდით და გა-
ვემგზავრეთ **სიხსურ**-ში. სიხსურში ორი ეკლესია ყოფილა ქვისა,
ჩვეულებრივი რიგისა. ერთი მიწასთან გასწორებულია, მეორის მარ-
ტო საძირკველი და ნაწილი კედლებისა მოჩანს. სამაგიეროდ აქ კარ-
გად დაცული დიდი სასაფლაოა. სასაფლაოს დიდრონი ქვები წარ-
მოადგენენ ლამაზ ნახელაეს ცხენების და ცხვრების ქანდაკებას.

5 აგვისტოს დასვენება გვქონდა ოლითისში. აქ გავიგეთ, რომ
ერთ სომეხს, ნათან ეგოიანს, ქვის ჯვარი, ხაჩქარი, ჰქონდა **მანას-
კერტის** სიმაგრისა წამოღებული, ანისის მახლობლად. ენახეთ, ჯვა-
რი ლამაზი ნახელაეი აღმოჩნდა და ფოტოგრაფიულად გადმოვი-
ღეთ..

ტამრუტი

6 აგვისტოს ოლითისიდან გავემგზავრეთ სოფელ **ტამრუტ**-ში.
ტამრუტის ზემოდ, ტამრუტ-სუს მაღალ კედლეზე, ადგილზე, რომელ-
საც ეწოდება **ჯეუს-დერი** (ნიგვზის ხეობა), დაცულია ნანგრევები
სამ-აფსიდიანი ეკლესიისა, აფსიდებში თალებიც მოჩანს, მაგრამ სხვა
ნაწილები მიწასთან გასწორებულია. ეკლესია შეძერწილი ყოფილა
ტლანქად ნათალი მოწითაწო ქვებით. ირგვლივ სასაფლაოა ცხენის
და ცხვრების ქანდაკებათა სასაფლაოს ქვებით, მაგრამ ქვები უმე-
ტეს შემთხვევაში დამტვრეულია.

ტამრუტის ზემოდ 1 1/2 ვერსის სიშორით, მაღალ კლდეზე მო-
ზრდილი ციხეა ოთხკუთხედათ ნაშენი უბრალო ქვით, კედლის სი-
სქე 2 1/2 არშინია; კუთხეებში ოთხკუთხედი კოშკები აქვს დატანე-
ბული; შესავალი აქვს სამხრეთით; ციხის ქვემოდ ჩვეულებრივი რი-
გის პატარა ეკლესია არის; კედლები დაცულია 1 1/2 არშინის სი-
მაღლეზე.

სოფელი ჯუჯურუსი გაშენებულია ჯუჯურუსის წყალზე, რომელიც ერთვის ოლთისის წყალს მარჯვნივ, მახლობლად ოლთისისა; მცხოვრებნი სომხებია. ზემოდ სოფლისა მოდიდო ჩვეულებრივი რიგის ეკლესია არის, უბრალო ქვით ნაშენი; თალი შერჩენილია მხოლოდ აფსიდაში, სხვა ჩანგრეულია. კედლები ყველა დაცულია. შესავალი აქვს სამხრეთით, მეორე კარი ჩრდილოეთის კედლისა აერთებდა მას ჩრდილოეთის ეკვტერთან, რომელიც ეხლა სულ მოშლილია; სამაგიეროდ კარგად დაცულია მეორე ეკვტერი სამხრეთით, შესავალით დასავლეთიდან და ფანჯრით აფსიდაში. თვით ეკლესიას თითო ფანჯარა აქვს აღმოსავლეთით და დასავლეთით (იხილ. გეგმა, ტაბ. 24, e). თალი გოდრული დამყარებულია ერთ სართავ კამარაზე. საკურთხეველში პატარა უბეა. ირგვლივ დიდი ძველი სასაფლაოა. სასაფლაოს ქვები წარმოადგენენ შეკაზმულის ცხენების, ცხვრების და სხვა ცხოველების ქანდაკებებს.

ზარდანესი

ჯუჯურუსის სამხრით, სოფელ ზარდანესის მახლობლად არის მოზრდილი ეკლესიის ნანგრევები ტეზონს-ად წოდებულს გორაკზე აშენებული, შეძერწილია უბრალო ქვებით შიგნით და გარედ; კარი ყოფილა სამხრეთით და დასავლეთით (იხ. გეგმა, ტაბ. 25, d). ამის ზემოდ, თათრის საზღვარში, სევრი - ჩაის ნაბირზე, კალა-ბოღაზ-ად წოდებული სოფელია და ამის თავზე კონუსის მსგავსი კლდეზე ძველი ციხეა.

ოლთისიდან, როგორც მოვიხსენიეთ, ჩვენ დავბრუნდით ყარსში და ყარსიდან გავემგზავრეთ სოფელ ჩანგლში, ქალაქ ყალიზმანის მახლობლად.

თავი III.

ჩანგლი (1)

ცნობილია, რომ სომხეთში. ალაშკერტში, არსებობდა ქართული საეპისკოპოზო კათედრა. სამცხე-საათაბაგოს სამწყსოს გუჯარში რაიონი ალაშკერტის ეპისკოპოზისა ასეა განსაზღვრული: „ყალზე-

1) დაწერილებითი აღწერილობა ჩანგლის ეკლესიისა სხვა სტა-

ვან ზეითი, ვალაშკერტს აქეთ ხინუსი და დევებოინს აქეთი“ (დ. ბაქრაძე, არქეოლოგ. მოგზ. გურია-აპარაში, გვ. 81 — 86; და ჩემი არქეოლოგიური მოგზაურობანი, I, გვ. 77).

როდესაც მეფე გიორგი I 1022 წელს ომს აწარმოებდა ბიზანტიის კეისართან ბასილთან, ზავზე მოსალაპარაკებლად, ქართლის ცხოვრების თქმით (ბროსესს გამოცემა, I, გვ. 215), „ვიღოდა კეისარსა და გიორგის შორის დესპანი“. სომხის ისტორიკოსის არისტარხი

ტიებთან ერთად (1. ფიტარეთის მონასტერი და მისი წარწერანი, 2. ორი ეკლესია ტანძიის სოფლისა, 3. თევდორე წმიდის მონასტრის და სოფლის მდებარეობა, 4. ყველის ციხე, მისი ეკლესია და წარწერები, 5. ვერცხლის დოქი მეფე გიორგი მესამისა, 6. ერთი ფრაგმენტი - პალიმფსესტი ქართული ხელნაწერისა, აწ განსვენებულს ნ. მარსს გაეუგზავნე ლენინგრადში მისივე თხოვნით, პარიზში ყოფნის დროს 1922 წელს; სტატიების მიღება აკადემიამ წერილობით მაცნობა; უნდა დაბეჭდილიყო ლენინგრადის „მატერიალნი კულტურის აკადემიის გამოცემაში“. სტატიას თან დართული ჰქონდა, გარდა ხუთი ნახაზი სურათისა (იხ. ჩემი ალბომი, ტაბ. 32 — 35), კიდევ 13 მშვენიერი ფოტოგრაფიული სურათი ლიოზენის მიერ გადმოღებული და თ. კიუნეს მიერ გადიდებული, სახელდობრ სახეები: 1) აღმოსავლეთისა, 2) დასავლეთისა, 3) სამხრეთისა, 4) ჩრდილოეთისა, 5) ნაწილი სამხრეთის სახისა, მისი ლავვარდანის (კარნიზის) წარწერით, 6) ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის სვეტი შიგნით, სვეტის თავითურთ და გუმბათის ყელის ქვემო ნაწილითურთ, 7) შიგნითი სახე გუმბათის ყელისა, აფრებით და საკურთხეველის კამარით, 8) ოთხი რელიეფური ფიგურა ქვის სანათლოს კვარცხლბეკზე, 9) კარის თავის ჩუქურთმიანი შემკობილება დასავლეთის ფასადისა წარწერითურთ, 10) გაგრძელება მარჯვნივ ამ წარწერისა. სტატიების ბედი მე ველარ გავიგე. ბოლოს მოვსთხოვე განსვენებულს მათი უკან დაბრუნება. მან მომწერა. შენი სტატიები თბილისის საარქეოლოგიო ინსტიტუტში უნდა იყოს გაგზავნილიო, მოვიკითხავ და თუ დაბეჭდილი არაა, დაგიბრუნებო. შემდეგ ივანე ქრისტეფორეს ძე ზავრაიემა მაცნობა: ნ. მარრიდან წერილი მივიღე და მთხოვე გადმოგეტეოო: დ. გარდევს (ინსტიტუტის წევრი იყო) მივწერე შენი სტატიების შესახებ და მან დაადასტურა. სტატიები მიღებული აყო ინსტიტუტის მიერ, მაგრამ ვილაცამ წაიღო და აღარ დააბრუნაო. მე ვიმედოვნებ, პატივცემული თავჯდომარე და ინსტიტუტის წევრები მონახავენ და უკან დამიბრუნებენ სურათებითურთ სტატიებს.

ლასდივერის ცნობით ეს დესპანი ალაშკერტის ქართველი ეპისკოპოსის
ზაქარია იყო (1).

დ. ბაქრაძის აზრით ალაშკერტის კათედრა უნდა ყოფილიყო აქამდე
დარჩენილი ყალიზმანის მახლობლად, სოფელ ჩანგლში, ეკლესია,
რომელსაც 1030 წლის ქართული წარწერა მოიხსენიებს მონასტრად
(ვახუშტის ისტორია, გვ. 150, შენ.).

ქართული წარწერა ჩანგლის ეკლესიისა გადმოღებულია ნერსე
სარგისიანის მიერ და გამოცემული ბროსესს მიერ (იხ. მემუარები
პეტერბურგის აკადემიისა, ტომი VIII, № 10, გვ. 22 — 24, ტაბ.
IV, № 26, 27), მაგრამ, როგორც ქვემოთ დაინახავთ, წარწერა 1030
წელს კი არ უჩვენებს, არამედ 1362 წელს.

ჩანგლი დიდი სოფელია სომხებისა. დასავლეთით სოფელს პა-
ტარა, მაგრამ ერთობ ღრმა და მოგრძო ტბა ახლავს, საესე თევზებით,
ნამეტნავედ კობრებით. ტბიდან პატარა წყარო გამოდის, კაპოიტ -
ად წოდებული. ეკლესია აგებულია შუა სოფელში, მცირე მაღლობ-
ზე. შორიდან ის ჩვენ კოშკად მოგვეჩვენა. ეს საკმაოდ დიდი ეკ-
ლესია არის; სიგრძე მისი გარედან უდრის 7,4 საფ., განი 4,3 საფ.,
სიმაღლე 12,5 საფ. ეკლესია მკვიდრად ნაშენია ქვისაგან და შეძერ-
წილია შიგნით და გარედ მელანსავით შავი, დიდრონი ვულკანუ-
ნური ნათალი ქვებით; გვემა მისი ჯვარის სახეს წარმოადგენს შიგნით
და გარეთაც (იხ. ალბომი, ტაბ. 32), მაგრამ დასავლეთის ფრთა
ჯვარისა უფრო მოგრძოა აღმოსავლეთისაზე და ამ მხრით აქვს ტა-
ძარს სამი შესავალი. დასავლეთით, ჩრდილოეთით და სამხრეთით.
პირველი ორი ეხლა დაზღუდულია და დატოვებულია მხოლოდ სამხრე-
თის კარი, ეკლესია სამიფსიდიანია. მაგრამ სამსხვერპლო და სადი-
აკენე დაბალია. ესენი მიშენებულია საკურთხეველზე თითოფენის
სახურავით; ასეთ მოვლენას ვხედავთ ჩვენ ხახულის ტაძარშიც; სა-
მსხვერპლო და სადიაკენე ეხლა არ უერთდებიან საკურთხეველს კა-
რებით, არამედ მხოლოდ მარჯვენა და მარცხენა ფრთებს ეკლესი-
ისა, მაგრამ დაკვირვებიდან აღმოჩნდა, რომ წინეთ საკურთხეველს
ჰქონია სამკვეთლოში შესავალი კარი; რომელიც შემდეგ დაუღწვი-
ათ. ამას გარდა, საკურთხეველის აღმოსავლეთის კედელი უფრო
წინ არის წაწეული, ვიდრე სამსხვერპლოსი და სადიაკენისა და შემ-

1) Prud'hom, Hist. d'Arménie, pp. 34, 35.

ზაქარია ვალაშკერტელს უნდა ეკუთვნოდეს შესანიშნავი
სურათებით შემკობილი სადღესასწაულოს ხელნაწერი საეკლესიო
მუზეუმისა (იხ. კონდაკოვი და ბაქრაძე, ოპის და სხ. გვ. 166 — 170).

კობილია სამი კამარით, რომელნიც ემპყრობიან ოთხ ჯგუფად გემო-
წყობილს რთულ სახის ნახევარ სვეტებს. სხვა კედრით ასეთი შემკო-
ბილება ტაძარს არა აქვს. ხოლო ვინაიდან სამკვეთლოს და სადიაკე-
ნის კედლები არ უწყევნ აღმოსავლეთის კედლებს, ამ ასიმეტრიუ-
ლი შთაბეჭდილების შესამსუბუქებლად აღმოსავლეთის კედლის
კუთხეებიდან მათ კედლებამდის გადმოყვანილია ნახევარ-ნახევარი
კამარები ისეთივე რიგისა, როგორც აღმოსავლეთისანი. ფანჯრები
აღმოსავლეთით (საქურთხეველში) და დასავლეთით თითოა, ხოლო
ჩრდილოეთით და სამხრეთით სამ-სამი. ესენი გარედან ვიწრონი
არიან, მაგრამ შიგნით გაფართოებულნი, თითო წვრილი ფანჯარა
არის აგრეთვე სამკვეთლოში და სადიაკენეში. ესენი გეგმაზე აღნიშ-
ნულნი არ არიან. ყველაზე დიდი ფანჯარა დასავლეთისა არის, ოთხ-
კუთხედი, ჩუქურთმიანი ორნამენტით შემკობილი (ტაბ. 35). ჩუქურ-
თმიანი ორნამენტით შემკობილია აგრეთვე დასავლეთის შესავლის
თავი (იგივე ტაბულა). სხვა კედლები სადაა. სამხრეთის ფრთაში
შიგნიდან დასავლეთის კედელთან მომრგვალებული საჯდომია წი-
ნამძღვარისა თუ ეპისკოპოსისა (ტაბ. 32). ამ საჯდომის ისრული
კამარა შემკობილია მთლიანი ქვის სვეტებით, თავიანთ კვარცხლ-
ნეკებით და სვეტის თავებით. თალები მარჯვენა, მარცხენა და და-
სავლეთის ფრთებისა გოდრულია: აფრები გუმბათის ყელისა კონს-
ტანტურია. ორი მათგანი სამხრეთისანი დასერილია შიგნით, ორი სა-
დაა; ყველა აფრება ახლავს ზემოდ განმტვირთავი კამარტები (ტაბ.
33, 34). შუა ნაწილი ტაძრისა გეგმით წარმოადგენს კვადრატს,
რომელსაც ეკვრის ოთხი ფრთა და ეს ჰქმნის ჯვარის სახეს შენო-
სისა. კუთხეებში კვადრატს მიშენებული აქვს სამი მეოთხედი სვე-
ტები რთული კომპოზიციისა, რომლებზედაც დამყარებულნი არიან
მაღალნი ისრულნი კამარები გუმბათის ყელისა. კონსტრუქცია გუმ-
ბათის ყელისა ორიგინალურია. ეს უბრალო როტონდო კი არ არის,
არამედ რვა მომრგვალებული უბე აქვს თითო სარკმლით. უბის ქვე-
მო გვერდები მოჭრილია ფანჯრის ძირამდის და შემაგრებული და-
ბალის სვეტებით უკვარცხლბეკოდ და კუბიკურის თავებით. გარე-
დან ამით პირდაპირ სამკუთხედი უბეებია შეჭრილნი (ტაბ. 32, 33,
34). ამრიგად გუმბათის ყელს შიგნით გაღერვა უცლის, ისე როგორც
ეს უნდა ყოფილიყოს ბანას ეკლესიაში (იხ. ჩვენი „მატერიალი“, XII,
გვ. 105, სურათი 71), რომლის მიზაძვით შესაძლოა იყოს გაკეთებუ-
ლი ჩანგლის ეკლესიის გუმბათის ყელიც. გარედან გუმბათის ყელი
16 კამარით არის შემკობილი, რომელნიც ორმაგ პატარა სვეტებს
ეყრდნობიან. შემკობილთ კვარცხლბეკებით და სვეტის თავებით.

რვა კამარაში თითო ფანჯარაა, რვაში თითო უბე (ტაბ. 35).¹⁾ თის ყელი შედარებით მაღალია; სიმაღლე უდრის 3,6 საყენს. თვით გუმბათი შიგნით სფერულია, ხოლო გარედ კონუსის სახე აქვს. სიმაღლე მისი უდრის 3,3 საყენს. ტაძარი დახურულია ლორწინით. ირგვლივ ეკლესიას უვლის სამ-საფეხურიანი ზეძირკველი (ცოკოლი). აქა-იქ შიგნით ეკლესიაში ჩუქურთმიანი და პლასტიური შემკობილებაც მოიპოება. მაგალითად, ერთი სართავი კამარის დაკიდული ქუსლი ჩრდილოეთის ფრთაში შემკობილია ფიგურით, რომელიც წარმოგვიდგენს გველს, შემოხვეულს გვერდის მხრით ერთ ყურძნის მტევანზე, ხოლო წინა მხრით, იმავე გველს პირში უკავია მეორე მტევანი. ზოგიერთი პილიასტრის თავები, როგორც ეკლესიისა, ისე გუმბათის ყელისა შიგნით შემკობილია ფოთლოვანი ჩუქურთმებით. საღიაკენეში შესავალ კარებს ქვემოდ აქეთ-იქით უძევს ძირში თითო ქვა. ორ-ორი წახნაგით, ზედ გამოქანდაკებული ბარელიეფებით. ერთ წახნაგზე ოსტატი წერაქვით თლის ტლანქი ქვის ფიქალს, მეორეზე მას გამოჰყავს იმავე იარაღით ადამიანის სახე. მეორე ქვაზე გამოსახულია კაცის ფიგურა წელსზევითი, რომელსაც უკავია ქვა, ზედ გამოსახული სოლომონის ბეჭედით და კაცის გულით შუაში. ამათ ზემოდ სხვა ქვაზე გამოსახულია კიდევ ორი კაცის ტლანქი ფიგურა. ჩრდილოეთის კედელზე შიგნით ეხლა მიშენებულია ხის ფანჯატური, კარადის მსგავსი და შიგ მოთავსებულია ქვის სანათლო. ეს სანათლო სულ ახალია, მაგრამ მისი კვარცხლებეკი კი ძველია, სამ - წახნაგოვანი და ამ წახნაგებზე ამოჭრილია ტლანქი ბარელიეფები. წინა მოგრძო პირზე გამოსახულია მთელის ტანით ფიგურა კაცისა, რომელიც ბუკსა (საყვირსა) სცემს (იწვევს ხალხს). მის უკან სამი კაცის ფიგურას მოჰყავს ხალხი მის წინაშე (მოჩანან მხოლოდ კაცის თავები). მთელი ეს სურათი ეხება, როგორც ჩანს, იოანე ნათლის მცემელს. დასავლეთის წახნაგზე წარმოდგენილია ღვთის მშობელი ნიშოვანი და მის უკან კაცის სახე მთელის ტანით, ყავარჯენით ხელში, ალბათ ქმარი ღვთის მშობლისა. მესამე წახნაგზე გამოსახულია ფიგურა ნაციონალური ტანისამოთ, რომელსაც ხელი უდევს ახალგაზრდა კაცის ანუ ყმაწვილის თავზე; ალბათ ნათლის მამაა ყმაწვილისა. სხვა ფიგურებიც ყოფილა აქ, მაგრამ ეხლა გაფუჭებულია (1).

1) ყველა ფიგურა გადმოღებულია ფოტოგრაფიის საშუალებით.

ნერსეს სარგისიანის და ბროსეს ანგარიშით, ჩანგლის ეკლესიის კედლებზე ოთხი ქართული წარწერაა; ნამდვილად კი ორია. პირველი წარწერა ასომთავრული დასავლეთის კარის თავზეა ამოჭრილი და გაგრძელებულია მარჯვნივ კარის თავისა. ამ გაგრძელებას სარგისიანი ცალკე წარწერად გულისხმობს. მეორე წარწერა არის ორ-სტრიქონიანი სამხრეთის ფასადის ლავგარდანზე. პირველი წარწერა იკითხება ასე:

ქ-კ ს-ხლითა ლ-ათა მე
გლ-ხ-კმ ეგ-ტ-ა ავილე თ-ესგ-ნ
დ-კნი უნ და გაოკკვეთე მისდა
სალოცავად ტრაპეზსაგ-ნ ორ
თა კცთა პური უკდავად უცხო
თათვს ვ-ცა ლენამორისა

(მარჯვნივ კარის თავისა):

პატრონი იყოს და წინამძღვარი რ-სა სხვნი ძმნი
გაიღვბდენ დეკანოზისა და შემწ-ისა კელითა მიე
ცემოდას ვ-ნ ესე ნაქმრი შეცვ-ლს კრ-ლა პრითა
ლ-ათა ექსთა კრბ-თა მდ-ლთა და ხითა პტრაქ
თა ჯ-ითა და თორმტთა მც-ქლთა მდ-ლ-თა

ენ და
მმტი
ცოს ჯ-ი
აქს და კ-ხვ-ა

ასო ა მეორე სტრიქონის სიტყვაში „ეგ-ტ-ა“ და მე-8 — 9 სტრიქონების სიტყვაში „მიეცემოდას“ იხმარება ასო „ი“-ს მაგიერ, მაგრამ პირველ შემთხვევაში შეიძლება ვიგულისხმოთ შემოკლებულ გადმოცემად „ეგნატოა“-ს მაგიერ. ასო „უ“ მარტო ერთ შემთხვევაში ძველი „ოვ“-ის ფორმით არის გადმოცემული სიტყვაში „გაოკკვეთ“ (სტრიქონი მე-3), მაგრამ ამავე სიტყვაში ასო „კ“ შემდეგ მარტო „ვ“ არის წარმოდგენილი, იგულისხმება „ო“-ის გამოტოვება. ეგრევე მე-7 სტრიქონში, სიტყვაში „სხვანი“, ხოლო სიტყვაში „გაიღვბდენ“ სრულიად უადგილოა „ვ“-ს ხმარება „ე“-ს მაგიერ. სხვა ადგილებში ყოველგან „უ“ ერთი ასოთია წარმოდგენილი და მოხაზულობა მისი და ასო „ო“ სრულიად ერთგვარია და უფრო წააგავს შემდეგი დროის „უ“-ს, ვიდრე „ო“-ს, ხოლო ორ შემთხვევაში „ო“ უფრო ნათლად არის გამოყვანილი, სიტყვებში:

„პატრონისა“ (სტრიქონი 6 — 7) და „დაამტკიცოს“ (სტრ. 13 — 14) ამის მიხედვით ძნელია თქმა. „ლენამორისა“ უნდა წაეკითხოთ თუ „ლენამურისა“ (სტრიქონი მე-6). საზოგადოთ შუა ნაწილი ამ სიტყვისა ნათლად არ მოჩანს ნამდვილზე და მე პირველად ამოვიკითხე „ლენალმორისა“, თითქო სარგისიანის მიერ გადმოღებული ტექსტი უფრო ასე იკითხება (იხ. ტაბ. IV, № 26), ჩვენს ფოტოგრაფიაზეც ეს ნაწილი ბუნდოვანია. მართლწერა ტექსტისა საზოგადოთ დიდათ წააგავს პითარეთის წარწერას გიორგი ბრწყინვალისა, აგრეთვე მე-14 საუკუნისა (1).

უქარაგმოდ წარწერას ჩვენ ასე ვკითხულობთ:
 „ქორონიკონს (2) ნ. სახელითა ღმრთისაჲთა მე
 გლახაკჲმან ეგნატი (ანუ ეგნატო) ავიღე თეოდორესაგან (3)
 დრაჰკანი (4) უნ და გაუქუეთე მისდა
 სალოცავად ტრაპეზისაგან (5) ორ-
 თა კაცთა პური უკდავად უცხო-
 თათვს. ვინცა ლენამორისა (თუ ლენალმორისა ?)
 პატრონი იყოს და წინამძღუარი. რომელსა (ანუ რასა) სხუანი

ძმანი

გაიღებდენ, დეკანოზისა და შემწირველისა კელითა მიეცემოდეს *. ვინ ესე ნაქმარი შეცვალოს, კრულია პირითა

- 1) იხილეთ ჩვენი სომხით-საორბელოს ძეგლების წარწერები. „კავკასიონი“. პარიზის გამოცემა, გვ. 87 — 88, № 1—2.
- 2) კლასიკური ფორმა იყო: ქრონიკონსა. 3) ეს სრული ფორმაა, შემოკლებული იქნება: თეოდორესგან. 4) დედანში შემოკლებით არის ეს სიტყვა მოყვანილი და ამიტომ ასო „პ“ არ არის ნახმარი.
- 5) დედანში: ტრაპეზსაგან.

*) თავიდან აქამდის ბროსზე ასე კითხულობს:
 „ქორონიკონს სნ, სახელითა ღმრთისაჲთა მე
 გლახაკჲმან ეგნატო ავიღე თეოდორესგან (?) (კითხვითი ნიშანი ბროსესისა)

... (დრა) კანი. ლოცვა უკუტეთე მისდა
 სალოცავად. ტრაპეზობისაგან ორ-
 თა სერობათ პური უკუტდავად უცხო-
 თათვს. ვინც მონასტრისა

პატრონი იყოს და წინამძღუარი. რომელსა სხუანი ძმანი
 გაიღებდენ დღესასწაული. ზედაზე მნისა კელითა მიეცემოდეს“. (დანარჩენი სწორად არის წაკითხული).

ღმრთისაჲთა, ექუსთა კრებათა მადლითა და ხუთთა პტრიარქ-
თა ჯუარითა და თორმეტთა მოციქულთა მადლითა,

ვინ და-
ამტკი-
ცოს, ჯუარი
აქუს და კურთხევაჲ“.

ნერსეს სარგისიანის მიერ გადმოღებული წარწერა არ არის მრავალ შემთხვევაში სწორი და ამით აიხსნება ზოგიერთი შეცდო-
მები ბროსესის, მაგრამ ქორონიკონი ნერსესის ტაბულაზეც ცხადია და ყოვლად მიუღებელია ბროსესს წაკითხვა: „ქორონიკონს სნ“. ასო „ს“ ერთხელ არის ნახმარი ნამდვილში და ეს ასო დაბოლოვე-
ბაა სიტყვისა „ქორონიკონს“ (სრული ფორმა იქნებოდა: ქორონი-
კონსა“) და არა ქორონიკონის რიცხვია „ნ“-თან შეერთებით. ხოლო ქორონიკონი „ნ“ (50) მეთოთხმეტე მოქცევისა უდრის 1362 წელს. პალეოგრაფიული ხასიათი წარწერისა, თვით სტილი და მართლწე-
რაც სწორედ მე-14 საუკუნეს უჩვენებს. ამიტომ ქორონიკონ „ნ“-ს ჩვენ ვერ მივაკუთვნებთ მე-13 მოქცევას; მაშინ თარიღი იქნებოდა 830 წელი, რაც ყოვლად მიუღებელია. თვით ბროსესე შენიშნავს უსწორ-მასწორობას წარწერის ტექსტისას, რომელიც არ უდრის სხვა მეთა და მეთერთმეტე საუკუნეთა წარწერებს, მაგალითად კუ-
მურდოსა, იშხნისა და სხვა (იხ. გვ. 24). თვით ასოები წარწერისა არ არის ღრმად ამოჭრილი ქვებზე და ქვებიც არ ყოფილა თავდა-
პირველად განკუთვნილნი წარწერისათვის. რაც არ დატეულა კა-
რის თავის ქვაზე, გადატანილია მარჯვნივ და განაწილებულია პა-
ტარა ქვებზე.

მეორე ასომთავრული წარწერა მოიპოვება სამხრეთის ლავარ-
დანზე. ჩვენს ფოტოგრაფიულ სურათზე, რომელიც ნ. მარრს გაუგ-
ზავნეთ, ეს წარწერა კარგად ჩანს. წარწერა შეიცავს სულ ორ მოკ-
ლე სტრიქონს ასომთავრულით დაწერილს, ხოლო ერთი ასო მეორე სტრიქონში ძველი მხედრული „ბ“ უნდა იყოს და თუ ეს ასო ასომთავრულია და შემთხვევითი მსგავსება აქვს მხედრულ გ-ანთან, მაშინ ის ასო „ა“-ეთ უნდა მივიღოთ, როგორც ბროსესსაც მიუღია. სამწუხაროდ, სიტყვები ამ წარწერისა წერტილებით არ არის გაყო-
ფილი და ამიტომ მეორე სტრიქონის წაკითხვა ძნელია. წარწერა ჩვე-
ნის წაკითხვით ასეა წარმოდგენილი:

ქე შეწყლე მალაქო
ზიუაგრნ~კლი (ანუ ზი~აარნ~კლი).

ბროსესე კითხულობს:

ქრისტე შეიწყალე მალაქო-
 ზიამ, რომელმან ეკლე....

პირველი სტრიქონის წაკითხვა სწორია, მეორესი საცილობე-
 ლია. ეს მეორე სტრიქონის აზრი ჩვენთვის გამოურკვეველია, ხოლო
 მოსაზრებით შეიძლება მთელი წარწერა ასე იკითხებოდეს:

„ქრისტე შეიწყალე მალაქოზი აგარან(ის) კათალიკოზი“.

აგარანის პროვინციას ვახუშტი აღნიშნავს მტკვარს, შულავერს
 და ბოლნის შუა; ეს წინანდელი გარდაბანია. აგარანი ციხესაც ერქვა,
 რომელიც აიღო დავით აღმაშენებელმა (*Hist. de la Géorgie, I, p.*
361, n. 1. იხ. აგრეთვე ბროსეს *Addition, p. 259, n. 1*).

სარგისიანი იქვე აღნიშნავს კიდევ ორ სიტყვას სხვა წარწერი-
 სა: „ქრისტე შეიწყალე“, რომელიც ჩვენ ვერ ვიპოვეთ.

თავი მნიშვნელობა აქვს პირველ წარწერას; ექვს გარეშეა, რომ
 წარწერა შესრულებულია 1362 წელს. ეს არის მთავარი.

ძველი სახელი ჩანგლისა ყოფილა ლენამორი ანუ ლენალშორი,
 ყოველ შემთხვევაში არა ჩანგლი. ეს არის მეორე დასკვნა, რომე-
 ლიც გამომდინარეობს წარწერიდან.

მესამე დასკვნა გულისხმობს ფაქტს, რომ ჩანგლის ეკლესია
 წინეთ ყოფილა მონასტერი.

გეგმა, სტილი და ზოგიერთი შემკობილება ჩანგლისა მოგვაგო-
 ნებს მე-11 — 13 საუკუნეთა ეკლესიებს. და უნდა ვიფიქროთ, მა-
 თი მიზაძვით არის აშენებული, ხოლო შედარებით მაღალი გუმბა-
 თის ყელი უფრო ეგუება მე-14 საუკუნეს; ამასვე უჩვენებს წარწე-
 რაც. ამ წარწერის შინაარსის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, ეგნატის
 დაუწყია შენება მონასტრისა, მას სახსარი შემოღვეია და ვილაც
 თეოდორესაგან მიუღია 450 დრაპკანი, თვალსაჩინო თანხა იმ დრო-
 ისათვის, და მონასტერი დაუმთავრებია (1). სანუქჟოდ მაშენებელს
 განუწყესებია თეოდორეს სალოცავად მონასტრის ტრაპეზისაგან პური
 ორი უცხო (ესე იგი კრებულის გარეშე მყოფ) კაცისათვის. ამასთან
 ყურადღების ღირსია, რომ ეგნატი კანონს აწესებს მონასტრისათვის,
 რომლის ძალით განსაზღვრა წინამძღვრის სარგოსი დამოკიდებულია
 მონასტრის ძმათა გადაწყვეტილებაზე, ხოლო რასაც ესენი გადასწყვე-

1) მე-14 საუკუნეში გიორგი ბრწყინვალის დროს 1 დრაპკანი
 ანუ ოქროს დინარი 6 თეთრს ანუ დრამას უდრიდა, ხოლო ერთი
 თეთრი იმავე დროს მერმინდელ აბაზს უდრიდა. ამიტომ 450 დრაპ-
 კანი შეადგენდა 2700 აბაზს ანუ 540 ოქროს მანეთს (იხ. ჯავახიშვი-
 ლის: *ნუმიზმატიკა ანუ მეტროლოგია*, გვ. 54).

ტენ, წინამძღვარი მიიღებს დეკანოზისა და შემომწირველისა ხელითა ვის შეეძლო ამგვარი კანონის დაწესება თუ არ მაშენებელს ანუ დამფუძნებელს მონასტრისა? ამიტომ საფიქრებელი არის, რომ ეგნატი არის აღმაშენებელი მონასტრისა და წარწერა თანამედროვეა აშენებისა. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს, როგორც მოვიხსენიეთ, შედარებით მაღალი ყელი გუმბათისა და ის გარემოებაც, რომ ეკლესია საზოგადოთ საკმაოდ კარგად არის შენახული.

აქ ყოფილა მართლმადიდებელ სომხების, ანუ ხალკედონიტთა სომხების მონასტერი და ამით აიხსნება ქართული წარწერები ამ და სხვა ამგვარი ეკლესია-მონასტრებისა სომხეთში. მართლმადიდებელ სომხებს წირვა-ლოცვა ქართულ ენაზე ჰქონდათ და მათი მწყემსთმთავარი ქართველი ეპისკოპოზები იყვნენ. რასაკვირველია, ყარსში, ანისში, ალაშქერტში ქართველი კოლონიებიც უნდა ყოფილიყვნენ, საქართველოს ძლიერების დროს ყოველ შემთხვევაში, მაგრამ არსებობა ქართული წარწერებისა და ქართული ეკლესიებისა ყოველთვის ქართული კოლონიის არსებობას ყოველგან არ გულისხმობს, როგორც დ. ბაქრაძე ჰფიქრობს, არამედ მაჩვენებელია იმისი, რომ ამ ადგილებში მართლმადიდებელნი სომხები ყოფილან. ასეთ მოვლენას უნდა ჰქონოდეს ადგილი ჩანგლშიც. მეორეს მხრით, უნდა აღვნიშნათ, მართლმადიდებელ სომხებმა ქართულს ენაზე წირვა-ლოცვა და წარწერების მოთავსება თავიანთ ეკლესიებზე შემოიღეს უფრო გაბედულად მას შემდეგ, რაც მათი პროვინციები შემოვიდა საქართველოს საზღვრებში, და მათი მფარველნი შეიქმნენ საქართველოს მეფენი; ეხლა მათ აღარ ეშინოდათ გრიგორიანთა სამღვდელთა ძალმომრეობის; ამიტომ ქართული წარწერები სომხეთში მაჩვენებელია საქართველოს ექსპანსიის, მისი პოლიტიკური ძალაუფლების გავრცელების ამ პროვინციებში.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრით ეკლესიისა, მაღლობზე, ძველი სასაფლაოა, ერთს ქვაზე ჯვარის სახე იყო გამოქანდაკებული, მეორეზე სომხური ვულგარული წარწერა. სხვა სასაფლაოს ქვები უბრალო იყო. ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრით ტაძრისა, პირდაპირ მთის ძირიდან გამოდის მშვენიერი წყარო. ამ წყაროს პირზე იყო დაწყობილი დიდი ქვები და მათ შორის სასაფლაოს ქვებიც. ერთზე ექვს-სტრიქონიანი სომხური წარწერა იყო, რომელიც ჩვენ ფოტოგრაფიის საშუალებით ვადმოვიღეთ და განსვენებულს ნ. მარსს გავუგზავნეთ. ეხლა გვაქვს ცნობა, ეს და სხვა ჩვენ მიერ გავგზავნილი სომხური წარწერები სპეციალისტის პროფ. ი. ორბელის ხელშია და აღბათ მალე გამოაქვეყნებს.

სარჩევი

წინასიტყვაობა	3 — 8
თავი I. კოლა	8 — 16
დადაშენი (10 — 12), დორთ-კილისა (12 — 14) ოკამი, (14), ტახ-ტაკრანი (14), ჯიჯჯორი (14), ფურქაშენი (14 — 15), სხვა სოფლების ეკლესიები (15), ციხე კალაჯუხი (15 — 16).	
თავი II. ოლთისის ოკრუგი	17 — 78
ბანას დიდი მრგვალი ტაძარი (19 — 28), ბანას პატარა ეკლესია (28). ბანას მღვიმის ეკლესია (28), კიკემის ალტი (28 — 29), ჩამხუსი (29). სოლომონისი ანუ სოლომონ-კალა (29 — 33), კოსორის მღვიმის ეკლესია (33), არაენიაკი (33 — 34), აკრიაკი (34), კალკოსი (34 — 35), კალკოსის სახარება (35 — 37), ორთული და მისი ძეგლი (38 — 40), პატარა ვანქა (40 — 41), ათაბაგ მზექაბუტკის სასახლის და ეკლესიის ნანგრევები (41 — 42), კოპი (42), პერტუსი (43), პობისგერი (43 — 45), კოტისი (45), გარგლუხი (45 — 46), ლექაორი (46), ქალაქი ოლთისი, მისი ციხე და ორი ეკლესია (46 — 49), მიხეითა ანუ ჯამე ასლან-ფაშისა (49 — 50), უცნობი ეკლესიის წარწერები (51), სიხეკი (51), ჩაპარლი-ყიშლა (52), ბაღჩალი-ყიშლა (52), ფარნაკი ანუ პერნიაკი (52 — 53), ნორბერდი (53), ოლორი (53), ორთისი (54), კალმანის ციხე და დიდი მონასტერი ვაჩი-ძორი (54 — 61), ვაჩი-ძორის მახლობლად მღვიმეში ნაპოვნი საბუთები (61 — 67). ტაოსკარი (67 — 70). ფანასკერტი (70 — 72), ხოშევანკი (72), კარნაევაზი (72 — 73), უკიამი (73 — 74), ხოსორი (74), კინეპოსი (74 — 76), ანზავი (76 — 77), ტამრუტი (77). ჯუჯუტურუსი (78). ზარდანესი (78).	
თავი III. ჩანგლი	78 — 87

04936920
2025090911

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript or letter, written on a dark, textured background. The text is dense and spans multiple lines, though the characters are difficult to decipher due to the style and the texture of the paper.

Handwritten text in a cursive script, continuing from the top section. The text is dense and spans multiple lines, though the characters are difficult to decipher due to the style and the texture of the paper.

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is densely packed and spans several lines across the top half of the page.

Handwritten text in a cursive script, continuing from the top section. The text is organized into two columns by a vertical line, with the right column being significantly longer than the left. The script is consistent with the top section.

15793
15793

Handwritten text in a cursive script, likely a list or account, with several lines of text.

Handwritten text in a cursive script, continuing the list or account, with several lines of text.

Handwritten text in a cursive script, continuing the list or account, with several lines of text.

